

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN
EDİLMƏSİNİN DAXİLİ VƏ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İskəndərov Nicat Namik

BAKİ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN
EDİLMƏSİNİN DAXİLİ VƏ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup: 44

Magistrant:
Nicat İskəndərov Namik

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., b/müə. Kərimzadə Mehriban Vaqif

_____ **imza**

Program rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

Bakı - 2021

Elm andı

Mən, Nicat İskəndərov Namik oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin daxili və beynəlxalq aspektləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN DAXİLİ VƏ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesi böyüdükcə global problemlərin həll edilməsi məsələlərinin aktuallığı artır. Bir çox mürəkkəb amillərin təsiri ilə dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi getdikcə kəskinləşir və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı artır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiyanın əsas məqsədi beynəlxalq qida təhlükəsizliyi problemini və onun həlli mexanizmlərini araşdırmaq və Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin daxili və beynəlxalq aspektlərini müəyyənləşdirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işi bir neçə metodlarla həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı təhlil, sintez, analiz və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın İnformasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin, xarici təşkilatlardan BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin (FAO) statistik məlumatları, iqtisadçı-alimlərin yazılmış elmi əsərləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların hesabatları, dövrü mətbu orqanlarının statistik məlumatları, o cümlədən elmi məqalələr və məcmuələr təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırkı dövrdə pandemiya ilə əlaqədar olaraq bütün məlumatlar internet üzərindən araşdırılıb yazılmışdır. Yetərli məlumatın olmaması tədqiqat işinin məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas məqamları aydınlaşdırılmışdır. O cümlədən, Azərbaycanda aqrar bazarın təhlükəsizliyini təmin etmə istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və aqrar sektorda istehsalın stimullaşdırılması yolları araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işinin nəticələrinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün araşdırmada təklif olunan nəticələr və tövsiyələr, habelə onu yaxşılaşdırma yolları, ölkə üzrə və regional ərzaq təhlükəsizliyinə dair problemlərin araşdırılması və proqramların hazırlanmasında tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, global problemlər, dünya iqtisadiyyatı, aqrar sektor, kənd təsərrüfatı

ENSURING FOOD SECURITY IN AZERBAIJAN: DOMESTIC AND INTERNATIONAL ASPECTS

SUMMARY

The actuality of the subject: As the process of globalization of the world economy grows, the urgency of solving global problems increases.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to study the problem of international food security and its solution mechanisms and to identify domestic and international aspects of food security in Azerbaijan.

Used research methods: The research was carried out by several methods. Analysis, synthesis, analysis and comparative methods were used during the research.

The information base of the research: The database of the research is based on statistical data of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Food and Agriculture (FAO), scientific works of economists, reports of international economic organizations, periodicals.

Restrictions of research: At present, all information related to the pandemic has been researched and written on the Internet. Lack of information is a limitation of research.

Scientific-practical significance of results The main points of ensuring food security in our republic have been clarified.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the results of the dissertation is that the findings and recommendations of the study to assess food security, as well as ways to improve it, can be applied to research and development of national and regional food security problems.

Keywords: food security, global problems, world economy, agricultural sector, agriculture

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AB	Avropa Birliyi
AAP	Avropa Birliyi Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasəti
ARC	Avropa Regional Konfransı
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BRC	British Retail Consortium
COVID-19	Koronavirus pandemiyası
CAQ	Codex Alimentarius Komissiyası
ÇXR	Çin Xalq Respublikası
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
EIU	Economist Intelligence Unit
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
FAO	Food and Agriculture Organization
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının
IFS	International Food Standard
ISO	Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikası İttifaqı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN ETMƏ PROBLEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	11
1.1. Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası: inkişaf və müasir vəziyyət	11
1.2. İnkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmə mexanizmləri.....	18
1.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas parametrləri və kriteriyaları .	29
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ TƏMİN EDİLMƏSİ FAKTORLARI	34
2.1. İqtisadi islahatlar və Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi.....	34
2.2. Ərzaq məhsulları istehsalı ilə kənd təsərrüfatı islahatları arasında əlaqələrin təhlili.....	41
2.3. Ərzaq məhsulları daxili bazarının inkişafının xüsusiyyətləri və göstəriciləri .	47
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN NƏZƏRƏ ALINMASI	56
3.1. Aqrar sektorda istehsalın stimullaşdırılması və idxalın əvəzlənməsi yolları..	56
3.2. Azərbaycanın aqrar bazarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri.	62
3.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin beynəlxalq aspektləri	69
NƏTİCƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR	75
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	78
Sxemlərin siyahısı	83
Qrafiklərin siyahısı	83
Cədvəllərin siyahısı	83
Şəkillərin siyahısı	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesi böyüdükcə qlobal problemlərin həll edilməsi məsələlərinin aktuallığı artır. Bir çox mürəkkəb amillərin təsiri ilə dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi getdikcə kəskinləşir və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı artır. Bu baxımdan əhalinin kifayət qədər miqdarda qida ilə etibarlı təmin edilməsi davamlı və sabit sosial-iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın son illərdəki sürətli inkişafı ərzaq istehsalı və ticarətində bir çox uğurlara səbəb olsa da, bu sahədə hələ çox problemlər mövcuddur. Daxili tələbatı ödəmək üçün yerli istehsalın yetərli olmaması, ərzaq qiymətlərindəki fərqlər, idxal olunan qidaların keyfiyyəti və s. problemlər həmişə tələb olunan tələblərə cavab vermir.

Tədqiqatın aktuallığı ərzaq təhlükəsizliyinin həm daxili, həm də xarici amillərinin əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, dövlətin beynəlxalq proseslərə cəlb edilməsinin artan dərəcəsini nəzərə alaraq, hazırda ölkənin və əhalinin təkrar istehsal və həyat üçün lazımı qida ehtiyatları ilə təmin edilməsində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən xarici iqtisadi amillərdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı nəzəri və metodoloji məsələlər həm yerli, həm də xarici alim və mütəxəssislərin çox sayda nəşri və araşdırması əsasında işlənmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycanın iqtisadçı alimləri, həmçinin Quliyev E., Salahov S.V., Qurbanzadə A., Abbasov A.F., Ataşov B.X., Alıyev A.H., İbrahimov İ.H., və digərləri tərəfindən araşdırılan, təhlil edilən, bir çox problemlərin həll edilməsi cəhətdən mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyətə amlıq təklif və fikirlər irəli sürülmüşdür.

Xarici elm adamları arasında ərzaq təhlükəsizliyi probleminin öyrənilməsinin ümumi nəzəri əsaslarını və metodoloji prinsiplərini qoyan M. Mazoyer, U. Lifert, T. Malthus, M. Tracy, E. Reinert və başqalarını qeyd etmək olar. Ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün metodoloji vasitələr barəsində

öz əsərlərində qeyd edən aşağıdakı alimlər tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir: L.S.Revenko, Krılatıx E.N., Kovalev E.V., Kiselev S.V., Balabanov V.S., Nazarenko V.İ., Malçeva V.A. və başqaları.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədi beynəlxalq qida təhlükəsizliyi problemini və onun həlli mexanizmlərini araşdırmaq və Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin daxili və beynəlxalq aspektlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işində qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– İnkişaf etmiş ölkələrdə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmlərinin təhlili;

– Ərzaq təhlükəsizliyinin mahiyyəti, parametrləri və əsas kriteriyalarını müəyyənləşdirmək;

– Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin qiymətləndirilməsi;

– Ərzaq məhsulları daxili bazarının inkişafının əsas xüsusiyyət və göstəricilərini müəyyən etmək;

– Azərbaycanda aqrar bazarın təhlükəsizliyini təmin etmə istiqamətlərini və aqrar sektorda istehsalın stimullaşdırılması yollarını müəyyənləşdirmək;

– Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üzrə beynəlxalq aspektləri qiymətləndirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi və daxili bazar təşkil edir. Tədqiqatın predmetini daxili və beynəlxalq amillərin ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinə təsirinin nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlər toplusundan ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın nəzəri əsasını yerli və xarici müəlliflərin kənd təsərrüfatı bazarı və ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə dair əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat aparılarkən, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrinin sistem təhlili, statistik məlumatların ümumiləşdirilməsi və qruplaşdırılması, funksional və müqayisəli təhlillər, ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasına dair tarixi yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin, xarici təşkilatlardan BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin (FAO) statistik məlumatları, iqtisadçı-alimlərin yazılmış elmi əsərləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların hesabatları, dövrü mətbu orqanlarının statistik məlumatları, o cümlədən elmi məqalələr və məcmuələr təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən qarşıya çıxan əsas məhdudiyyətlərdən biri hal hazırda davam edən pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsidir. Daha sonra isə mövzu ilə bağlı yerli ədəbiyyatlarda materialların azlığı təşkil etməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas məqamları aydınlaşdırılmışdır. O cümlədən, Azərbaycanda aqrar bazarın təhlükəsizliyini təmin etmə istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və aqrar sektorda istehsalın stimullaşdırılması yolları araşdırılıb təhlil edilmişdir. Tədqiqat işində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

– Aqrar sektorda məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemi bir tərəfdən sahələrarası münasibətləri tənzimləməli, digər tərəfdən yeni iqtisadi subyektlərin dəstəklənməsi məsələləri ortaya çıxarılmışdır;

– Bazar münasibətləri şəraitində ərzaq bazarının formalaşması və məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin vacib cəhətlərindən biri də məhsul keyfiyyətinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işinin nəticələrinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün araşdırmada təklif olunan nəticələr və tövsiyələr, habelə onu yaxşılaşdırma yolları, ölkə üzrə və regional ərzaq təhlükəsizliyinə dair problemlərin araşdırılması və proqramların hazırlanmasında tətbiq oluna bilər.

I FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN ETMƏ PROBLEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası: inkişaf və müasir vəziyyət

Ərzaq təhlükəsizliyi problemi dünya sivilizasiyasının ən qlobal problemlərindən biri kimi həmişə əhəmiyyətli olmuşdur. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib hissəsidir. Ərzaq təhlükəsizliyi cəmiyyəti sağlam bir həyat üçün zəruri və vacib qidalarla təmin etməkdir. Ancaq ərzaq təhlükəsizliyi yalnız zəruri qida məhsulları təmin etməklə yanaşı, keyfiyyətini, kalori məzmununu və tərkib hissələrini də əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi dörd əsas komponentə əsaslanır. Bunlara

- reallıq - qida tələbi, təklif və ticarət dövriyyəsi;
- əlçatanlıq - ümumi gəlir, işsizlik, iqtisadi artım və yoxsulluq səviyyəsi;
- istehlak - səhiyyə, təhsil səviyyələri, infrastruktur şəbəkəsi;
- sabitlik - müvafiq qidaya fiziki və iqtisadi giriş daxildir (Quliyev E.A. 2018: s.19).

Ərzaq təhlükəsizliyi problemi müasir dünya iqtisadiyyatında da ən vacib problemlərdən biridir. Bu, müxtəlif ölkə qruplarının, ictimai və siyasi qüvvələrin mənafələrinə təsir göstərir, beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdikcə, kənd təsərrüfatı məhsulları və qida məhsulları ilə dünya ticarətinin inkişafı və qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi getdikcə daha aktual olur. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi ən mübahisəli mövzulardan biri olaraq qalır.

Xarici tədqiqatçılar qaldırılan problemin mürəkkəb, çox səviyyəli və çoxşaxəli olmasına toxunaraq tez-tez bu səbəbdən "ərzaq təhlükəsizliyi" nə elmi tərif verməyin çətin olduğunu vurğulayırlar (Крылатых Э.Н. 2014:с.3). Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının özəlliyi onun statik olmaması və dünya iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsiindən, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətindən və bir sıra digər amillərdən asılı olaraq müəyyən bir müddət ərzində dəyişdirilməsidir. Elmi ədəbiyyatda ən bariz yanaşma olaraq, Revenko L.C-nin fikrincə, ortaya çıxmaqda olan yeni, dördüncü mərhələ ilə əlavə oluna bilən ərzaq təhlükəsizliyi ideyasının və

konsepsiyasının inkişafındakı üç əsas mərhələni ayırmaq daha məqsədəuyğundur. Bu mərhələləri aşağıda daha geniş sadalayacağıq (Ревенко Л.С. 2003: с.37).

Ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqəli konsepsiyaların zamanla daim inkişaf etdirildiyi və bir-biri ilə əlaqəli olduğu diqqət çəkir. Əslində ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) 1948-ci ildə İnsan Haqları Bəyannaməsində qida əldə etmək hüququnun insanların əsas təməl haqqı olduğunu, qida və qidalanma ilə bağlı problemlərin 1970-ci illərdə artdığını və 1974-cü ildə Dünya Qida Konfransının keçirildiyini bildirmişdir. Bu iclasda ərzaq təhlükəsizliyi “dünyada əsas qida məhsullarının davamlı artmasına imkan verən istehsal və qiymət dəyişmələrini qarşılamaq üçün uyğun bir qida ehtiyatının mövcudluğu” olaraq təyin olundu. 80-ci illərin əvvəllərində tələb və təklif tarazlığı üçün bərabərlik və əlçatanlığın əhəmiyyəti vurğulandı və qida təhlükəsizliyi konsepsiyası FAO tərəfindən “bütün insanların ehtiyac duyduqları əsas qidaya fiziki və iqtisadi çıxışı” (FAO, 1983) kimi yeniləndi (Gökçe K., Ayşe U. 2015: s.40).

İnsanların əsas təməl ehtiyacı qidaya olan ehtiyac olduğundan, ərzaq təhlükəsizliyi problemi bəşəriyyətin tarixində mövcud olmuşdur. Bununla birlikdə, yalnız XVIII əsrin sonunda filosoflar M. Condorcet və T. Malthus əhalinin dinamikasını və mövcud yaşayış vasitələrini müqayisə etmək fikrini irəli sürdükdən sonra elmi bir formul almışdılar. Ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün T. Malthus adambaşına istehsal və istehlak arasındakı nisbətdən istifadə etməyi təklif etmişdir. Sonralar bu düstur müasir iqtisadi analizin əsasını təşkil etdi.

T. Malthusun mülahizəsi, əhalinin qida ilə təmin edilməsinin mövcudluğu üçün bir şərt olduğu qənaətinə gəldi və bu müddəə həmişə normal bir insan varlığı ehtimalını təmin etmir. Başqa sözlə, insanın canlı varlıq kimi fəaliyyət göstərməsi təbiətdə mövcud olan qida imkanlarının mövcudluğuna hər zaman adekvat olmur və insanların sayında sadə bir artım onların mövcudluğunun əsasını sarsıdır (Николаевич Л.П. 2017: с.15).

Ərzaq təhlükəsizliyi ideyasının inkişafındakı ilk mərhələ milli iqtisadiyyatın, onun istehsal imkanlarının, yəni bir ölkənin xarici amillərdən asılı olmayaraq, vətəndaşları üçün lazımi yaşayış təmin etmə qabiliyyəti nəzərdə tutulur. İnsanın

qidalanma üçün əsas bioloji ehtiyacının təmin edilməsi səviyyəsi, istehsal olunan məhsulların miqdarı, keyfiyyət xüsusiyyətləri dövlətin yetkinliyinin və dayanıqlığının, artan əhalini qidalandırmaq və xəstəliklərə müqavimət göstərməsinin bir göstəricisidir ki, bu da “tarixi prosesin mütərəqqi gedişi üçün maddi əsas yaradır” və ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır (КОВАЛЕВ Е.В. 2011: с.4).

Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının inkişafında növbəti mərhələ 1970-ci illərdə formalaşmış və əsasını iqtisadiyyatın ümumi liberallaşması və ixrac malları da daxil olmaqla xarici ticarət həcmının artması ilə səciyyələndirirlər. Təhlükəsizliyin bioloji konsepsiyası iqtisadi, daha doğrusu xarici ticarət aspektləri ilə tamamlandı. Bu mərhələdə dünya əhalisinin qidaya olan tələbatını ödəmək, müqayisəli üstünlüklər amili nəzərə alınmaqla beynəlxalq əmək bölgüsü çərçivəsində qida məhsullarının ölkələr və regionlar arasında hərəkətini təmin etmək üçün hazırlanmış dünya qida sistemi formalaşmağa başlayır.

Əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etmək məsələləri indi həmişəkindən daha çox ölkənin dövlətçiliyinin və suverenliyinin qorunub saxlanılmasında əsas amillərdən birinə çevrilir. Bildiyimiz kimi, ilk dövlətlərin yaranmasından başlayaraq hər zaman əhali üçün qidaların mövcudluğu, yetərliliyi və əlçatanlığı problemi gücün sabitliyi, gücü və dövlətlərin mövcudluğu ilə aktual və ayrılmaz şəkildə bağlıdır (Лоза Г.Г., Строкова Т.А. 2014: с.202). Kəskin qida çatışmazlığı və artan ərzaq qiymətləri, tez-tez, məsələn, keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Çilidə olduğu kimi, xalqın narazılığına və siyasi nümayişlərə səbəb olmuşdur. Bu problemə görə həmçinin təşəbbüskarlardan biri olan Pinochet Augusto və digərlərinin iştirakı ilə Çilidə 1973-cü il çevriliş baş verdi. Üstəlik, bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, qida məhsullarının bahalaşması Misirdə siyasi sabitliyin pozulmasına da səbəb olmuşdur.

Bu mərhələdə qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün səylərin birləşdirilməsinin zəruriliyi barədə məlumat verməklə yanaşı, milli ərzaq təhlükəsizliyinin xarici ticarət gəlirlərindən kritik asılılığı ideyası da yayılmışdır. Bunun səbəbi 1970-ci illərdə Avropa iqtisadiyyatının neft qıtlığı üzündən ağır vəziyyətdə olduğu enerji böhranı idi. Bəzi hallarda Avropa ölkələrinə neft

tədarükünə birbaşa embarqo qoyulması və məhdudlaşdırılması onları iqtisadi çöküş həddinə gətirdi. Bu dövrdə, milli təhlükəsizliyə təhdidlərin kritik səviyyəsinə gətirib çıxaran bu növ asılılığın artması üçün məhdudiyyətlərin nə olduğu barədə çoxsaylı araşdırmalar başlayır və xarici iqtisadi əlaqələrin aspekti "ərzaq təhlükəsizliyi" konsepsiyasına əlavə edilir, sabit və etibarlı xarici qida təchizatı imkanları təhlil edilir və "ərzaq müstəqilliyi" anlayışı da əlavə olunur.

Ərzaq təhlükəsizliyinə yanaşmada başqa bir dəyişiklik 1990-cı illərdə, qlobal problemə çevrildiyi zaman baş verir, yəni qloballaşmanın bir elementi, dünya ilə milli iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə olaraq görülür. Analizin obyektini milli özünü təminatı (lazımi miqdarda qida məhsullarının istehsalı) deyil, qida almaq üçün dünya bazarından istifadə etməkdir.

Bu yanaşma beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş bir sıra qərarlarda öz əksini tapmışdır. Dünya Ərzaq Təhlükəsizliyi haqqında 1996-cı il Roma Bəyannaməsinə görə, ərzaq çatışmazlığının əsas səbəbi kimi tanınan yoxsulluqdur. BMT çərçivəsində ayrılmaz və ən vacib hissə olan ərzaq təhlükəsizliyi olan Minilliyin İnkişaf Məqsədləri hazırlanmışdır. 2015-ci ilədək aclıqdan əziyyət çəkənlərdə nisbəti azaltmaqdan ötrü qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Bu cür nəticələr beynəlxalq dəstəyin köməyi ilə geridə qalmış regionların ümumi inkişafı yolu ilə əldə edilməlidir. Dünya Ərzaq Təhlükəsizliyinə dair Bəyannaməni və Fəaliyyət Planını imzalayan dövlətlər, aclığı aradan qaldırmaq, ədalətli bir qida ticarəti sistemi qurmaq və əhalinin bütün təbəqələri üçün qidaya bərabər çıxış təmin etmək üçün öhdəliklər götürdülər. Hazırda təbii fəlakətlərdən zərər çəkmiş ölkələrə qida yardımı sistemi inkişaf etdirilir. Ərzaq təhlükəsizliyi hər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən vacib hissəsi kimi tanınır (Ревенко Л.С. 2011: с.145).

Üçüncü mərhələ ehtiyacı olan ölkələrə beynəlxalq qida dəstəyinin göstərilməsinin zəruriliyi barədədir. 2004-cü ildən bəri heç bir dövlətin sığortalanmadığı gözlənilməz təbii hadisələrdən qaynaqlanan qlobal aqro-qida böhranları kontekstində ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin yalnız dövlətlərin

yürütdüyü siyasətləri əlaqələndirmək və səylərini qlobal səviyyədə birləşdirməklə həlli mümkündür.

Tarixi bir kontekstdə ərzaq təhlükəsizliyi problemini anlamaq üçün yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi, fərqli fikirləri nəzərə alaraq belə bir mühüm iqtisadi kateqoriyanın konsepsiyasını və mahiyyətini daha aydın şəkildə formalaşdırmağa imkan yaranır. Eyni zamanda, Mixayluşkin P.V-yə görə, ərzaq təhlükəsizliyinə iqtisadi və fiziki mənada qida mövcudluğu kimi ümumi qəbul edilmiş baxışdan nəzər yetirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “fiziki əlçatanlıq” müəyyən bir dövlətin qida bazarındakı təklifin xüsusiyyətidir. Öz növbəsində, “iqtisadi əlçatanlıq” əhalinin maddi təhlükəsizliyinin əlverişli qiymətlərlə alınması və milli qida bazarı miqyasında istehlakçı tələbinin formalaşdırılması üçün zəruri olan maddi təminat imkanını və mövcudluğu deməkdir. Başqa sözlə, bu “qida məhsullarına tələb və təklif nisbətinin bütün gəlir qrupları əhalisinin qida ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətini təmin edən qiymətləri formalaşdırdığı qida bazarının ümumi vəziyyətidir” (Михайлушкин П.В. 2013: с.153).

Kiselev S.V-nın fikrinə görə hazırda Rusiyada və xarici ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Aparıcı Qərbi ölkələri ərzaq təhlükəsizliyi problemini əhalinin bütün təbəqələrinin lazımi miqdarda və uyğun keyfiyyətdə qida ilə təmin edilməsi zərurəti kimi qəbul edirsə, Rusiyada ərzaq təhlükəsizliyinə ilk növbədə qida ilə təminat və idxalı əvəzetmə kimi baxılır (Киселев С.В. 2013: с.8).

Bu fikir tanınmış rus müəlliflərinin əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir. Məsələn, V.S. Balabanov ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə, ölkə əhalisinin yerli ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına zəmanət verən milli kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsini nəzərdə tutur (Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. 2002: с.14).

Digər rus iqtisadçı V.İ. Nazarenko ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının iki əsas cəhəti əhatə etdiyinə inanır:

– Birincisi, dövlətin dünya bazarındakı vəziyyət və iqlim dəyişikliklərindən sabitliyini və müstəqilliyini təmin edən qida ilə özünü təmin etmə səviyyəsi və sığorta ehtiyatlarının mövcudluğu;

– İkincisi isə müəllif, insanların yoxsul hissəsi də daxil olmaqla, əhalinin bütün təbəqələri üçün qidanın mövcudluğunu nəzərə alaraq, qidanı insanların yaşaması və varlığı üçün ən vacib və ayrılmaz amil hesab edir (Назаренко В.И. 2011: с.6).

Ərzaq təhlükəsizliyi üçün vacib bir meyar, böhran vəziyyətinin yaratdığı zərərin aradan qaldırılması və ya ödənilməsi üçün ölkənin dəstək sistemini yenidən qurmaq üçün tədbirləri həyata keçirmək dövründə əhalini böhran vəziyyətinin normalarına uyğun təmin etmək üçün kifayət qədər strateji qida ehtiyatlarının mövcudluğunun təmin edilməsidir.

Professor L.S. Revenko bildirir ki, bazar mexanizmində ara rol oynayan strateji qida ehtiyatları, “demək olar ki, hər yerdə (qlobal, regional və milli səviyyədə) qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində üstündür”. Professor bu fenomeni qida ehtiyatlarının “həm humanitar, həm də bazar xarakteri daşması və qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onların formalaşdırılması və istifadəsi prosedurunu müxtəlif bazar iştirakçılarının kommersiya maraqlarını tamamilə təsir etməsi ilə izah edir” (Ревенко Л.С. 2014: с.173).

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasında idxal problemi, əhalinin ərzaq təchizatı sistemində, hər müasir dövlətin aqrosənaye kompleksinin inkişafına təsiri xüsusi yer tutur. Qərbi iqtisadi elminin ənənəsinə görə, idxal ərzaqla özünü təmin etmə alternativini kimi qəbul edilir. İdxalın həddləri, ölkənin əldə etdiyi kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının müqayisəli üstünlükləri və istehsal səviyyəsi nəzərə alınaraq bazar qanunları ilə müəyyən edilir. Bu yanaşmaya görə xarici (idxal) və daxili qida mənbələri bərabərdir. Bu vəziyyətdə qida müstəqilliyi problemi təhlil və müzakirə çərçivəsindən kənar qalır.

Ərzaq problemlərinin kəskinləşməsinə həm də ərzaq bazarlarının ümumi liberallaşması fonunda milli iqtisadiyyatların kənd təsərrüfatı sektorunu qorumaq üçün tədbirlərin gücləndirilməsi də kömək edir. Buna görə qida təhlükəsizliyinin mahiyyəti dövlətin qida sistemi üçün daxili və xarici təhdidləri və riskləri aşma qabiliyyətindədir. Başqa sözlə, ərzaq təhlükəsizliyi daxili iqtisadi sarsıntılardan, aqrosənaye kompleksindəki böhranlardan, eləcə də qlobal ərzaq bazarındakı qeyri-müəyyənliklərdən, siyasi təzyiqlərdən, sanksiyalardan və xarici dünyadan gələn

digər təhdidlərdən müstəqillik kimi başa düşülür. Tədqiqatçı Şaranov A.N., ümummilliyətə malik olan ərzaq təhlükəsizliyi problemi “əhalinin qida ilə təmin edilməsi problemlərinin həlli üçün əlverişli siyasi, iqtisadi və sosial şərait yaradan icraedici orqanlar və dövlətlər səviyyəsində qərar qəbul edilməsindən asılı olduğunu vurğulayır” (Шаронов А.Н. 2010: с.241).

Hesablamalara görə, 2016-cı ildə planetimizdə ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkən insanların sayı 815 milyon nəfərə yüksəlmişdir: bu, 2015-ci ildəkindən (777 milyon nəfər) çoxdur, baxmayaraq ki, 2000-ci ilə nisbətən daha azdır (900 milyon nəfər). Son statistik rəqəmlər böyük narahatlıq yaradır və beynəlxalq cəmiyyətin 2030-cu ilədək aclığa son qoymaq öhdəliyini ciddi şəkildə çətinləşdirir.

2030-cu ilədək davamlı inkişaf gündəliyində dəyişiklik vizionu bütün ölkələri və bütün maraqlı tərəfləri 2030-cu ilə qədər aclıq və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmənin bütün problemlərini sona çatdırmaq üçün birlikdə çalışmağa səy göstərir. Bu problemin həlli yalnız kənd təsərrüfatı və qida sistemləri dayanıqlı olduqda, qida təchizatı sabitləşdikdə və bütün insanların lazımi qidalanma və sağlamlıq xidmətlərinə sahib olduqları zaman mümkündür. 2030 Gündəminin başlanğıcı, BMT-nin Qidalanma üzrə Fəaliyyət Onilliyinin (2016-2025) başlanmasına təsadüf etdi və bu işə yeni bir təkan verdi: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü qəbul edilmiş öhdəliklərin icrası üçün yeni üfüqlərə yol açdı (ФАО, МФСР, ЮНИСЕФ, ВПП и ВОЗ. 2017: с.2).

Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi hər hansı bir dövlətin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının iqtisadi həyatının mürəkkəb və çoxşaxəli bir fenomenidir, dövlətin və beynəlxalq təşkilatların qida bazasının formalaşdırılması, qidanın fiziki və iqtisadi əlçatanlığı və bir tərəfdən dövlətin qorunması sahəsində məqsədyönlü fəaliyyəti kimi başa düşülür. Ərzaq təhlükəsizliyi hədəflərinə çatmaqda əsas amillər arasında milli kənd təsərrüfatı istehsalı, dövlət istehsal ehtiyatlarının yaradılması, aqrar-sənaye komplekslərinin idxal və ixracatı aparıcı yer tutur. Bütün bu amillər qarşılıqlı asılılıq, qarşılıqlı təsir və dinamikadır. Fikrimizcə dünya ölkələri üçün ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllinə optimal yanaşma özünü təmin etmə, milli iqtisadiyyatın əkinçilik sektorunun davamlı inkişafı hesab edilməlidir.

1.2. İnkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmə mexanizmləri

Ərzaq təhlükəsizliyi nəzəriyyəsində əsas məsələlərdən biri onu təmin etməyin metod və mexanizmləri məsələsidir. Əvvəla, kənd təsərrüfatı istehsalına və qida bazarına həm daxili, həm də xarici dəstəkdən dövlətdən danışırıq. Hər ikisi də sərbəst bazar rejimində işləyə bilməyən, lakin təsirli dövlət müdaxiləsi tələb edən kompleks sistemlərdir. Nəzəriyyə və təcrübə sübut edir ki, ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsi sənayedə dövlət tənzimləməsinin dərəcəsi və rolundan birbaşa asılıdır. Belə bir fikir söyləmək olar ki, dövlət tənzimləməsi nə qədər yüksək olarsa, ölkənin qida ilə özünü təmin etmə dərəcəsi o qədər yüksək olar.

Bazar tənzimləmə növü ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində daha çox nəzərə çarpan amildir. İ.A. Krasnyukun fikrincə, bazar tənzimlənməsi 19-cu əsrin sonunda daha təsirli amil idi və yerli istehsal miqyası və malların azlığı ilə xarakterizə olunurdu. Bu baxımdan 1930-cu illərin ortalarına qədər inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı qida bazarlarının bazardankənar tənzimlənməsinin əsas prinsipləri və metodları formalaşdırıldı (Красюк И.А. 2015: с.68-69).

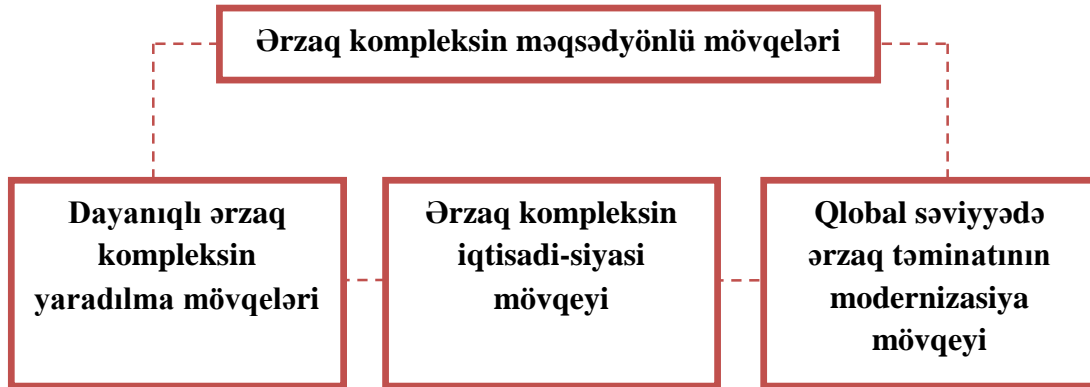
Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas problemləri və gələcəkdə qıtlıq risklərinin azaldılması iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunun kritik bir funksiyasını təşkil edir. Bu baxımdan, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çərçivəsində yerli istehsalın qorunması və fermerlərə yardım göstərilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehsalını stimullaşdıracaq bir hüquqi baza, iqtisadi, sosial şərtlər, proteksionist bir iqlim yaratmaqdır.

Problemin digər bir tərəfi də aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi üçün xarici iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilməsidir. Müasir milli iqtisadiyyat qloballaşma, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı və təkrar istehsal prosesinin milli sərhədlərdən kənarında olması kontekstində fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatı siyasətinin bir hissəsi olan kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti sahəsində xarici siyasət, bir tərəfdən, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının daxili bazarını xarici ölkələrlə həddindən artıq rəqabətdən qorumaqdır, digər tərəfdən dövlət tənzimləməsinin ən vacib funksiyası milli

istehsalçılara kömək etməkdir. Belə fikir bildirmək olar ki, kənd təsərrüfatı məhsulları beynəlxalq qida bazarlarına çıxışı təmin edən əsas vasitələrdəndir.

Qlobal miqyasda qida kompleksinin meydana gəlməsi bir tərəfdən əhalinin qida ilə təmin edilməsinin səmərəliliyini artırır, digər tərəfdən iqtisadi və siyasi vəziyyəti göstərir.

Sxem 1: Milli ərzaq kompleksin qlobal modern konteksti

Mənbə: Qurbanzadə A., 2017: s.13

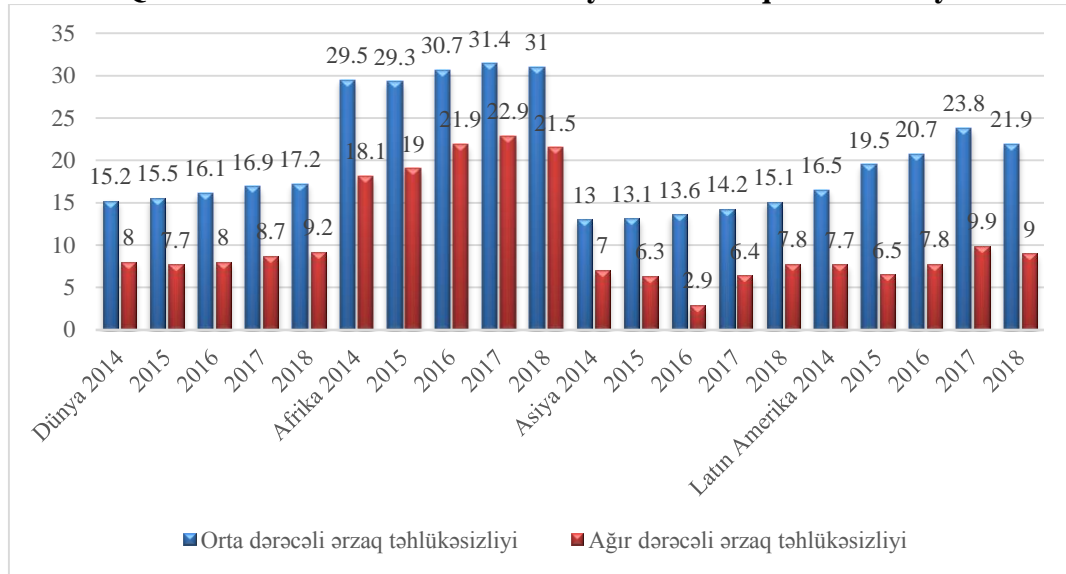
FAO qida təhlükəsizliyini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: “Ərzaq təhlükəsizliyi, bütün insanların hər zaman, qida ehtiyaclarını və aktiv və sağlam bir həyat üçün qida seçimlərini ödəmək üçün kifayət qədər, təhlükəsiz ərzağa çatdıqda mövcuddur.” USDA, Dünya Bankı və ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi tərəfindən istifadə edilən təriflər arasında oxşarlıq çoxdur.

Son 20 ildə, xüsusən Asiyada yoxsulluğun azaldılması istiqamətində böyük irəliləyişlərə baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər altı nəfərdən biri xroniki aclıq çəkir, bu da Sahara Afrikasında hər üç nəfərdən biri deməkdir. Xroniki qida çatışmamazlığının bu mənzərəsi üst-üstə keçici ərzaq təhlükəsizliyi epizodları - yerli qida əlçatanlığının müvəqqəti pozulması, həssas əhalinin qida əldə etmək imkanı və ondan istifadə etmək qabiliyyəti səbəbindən yaranmış böhranlardır (John M.S., Duncan H.B., and Cynthia D., 2009: s.29).

FAO-nun dünyadakı aclığın dərəcəsi barədə ilk dəfə hesabat verməyə başladığı 1974-cü ildən bəri çox şey dəyişmişdir. Dünya əhalisi durmadan artır, insanların çoxu indi şəhər yerlərində yaşayır. Texnologiya çox sürətlə inkişaf etdi, iqtisadiyyat getdikcə bir-biri ilə əlaqələndirildi və qloballaşdı. Bütün bunlar dünya miqyasında

qıdanın istehsalı, paylanması və istehlakı yolunda böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Ancaq bu dəyişikliklər qidalanma probleminə narahatlıq yaradan inkişafı da səbəb oldu. Son beş ildə (2014-2018) ərzaq çatışmamazlığının ümumi səviyyəsi, əsasən Afrika və Latın Amerikasındakı artımlar səbəbindən qlobal səviyyədə artmaqdadır (Qrafik 1).

Qrafik 1: 2014-2018-ci illərdə dünya üzrə ərzaq təhlükəsizliyi

Mənbə: The State of Food Security and Nutrition in the World, 2019: s.19

İnkişaf etmiş ölkələr (ABŞ, Almaniya, Fransa, Yaponiya) ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həllinə böyük əhəmiyyət verirlər. Bununla birlikdə, bu ölkələrdə bu məsələyə, əldə olunan yüksək səviyyədə özünü təminatmə nöqtəyi-nəzərindən baxılır, baxmayaraq ki yanaşmalardakı müəyyən fərqlər mövcuddur. Məsələn, Almaniya da ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin bazar tənzimlənməsi yolu ilə həll edilə bilmədiyi məsələsi hələ də aktualdır. Əslində Almaniya da bu problemin ölkədəki böhran vəziyyəti baxımından təhlil edildiyi yanaşma üstünlük təşkil edir.

ABŞ-da ərzaq təhlükəsizliyi, birincisi, daxili ərzaq bazarında satışların sabitliyini dəstəkləmək (ilk növbədə milli istehsal), ikincisi, yoxsullar üçün qida yardım proqramlarını həyata keçirmə forması, üçüncüsü, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq və qida ehtiyatlarından istifadə etmək kimi qiymətləndirilir və bu da xarici siyasət maraqlarına cavab verən sistemdir.

ABŞ-da kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi sisteminin təhlili kənd təsərrüfatı sektorunun yüksək səmərəliliyi və məhsuldarlığına çatmağın yollarını öyrənməyə

imkan verir. Bununla yanaşı, ABŞ təcrübəsinin öyrənilməsi bazar münasibətlərinin səmərəli yanaşı yaşaması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən kənd təsərrüfatına dövlətin yardım imkanlarını görməyə imkan verir (Наумова И.В. 2011: с.65).

ABŞ, Çin, Almaniya və digər ölkələr qida sənayesi sahəsində elmi, texniki və iqtisadi əsaslara əsaslanan proqramlar və layihələr hazırlamış və praktiki həllər üçün istiqamətlər həyata keçirirlər. FAO-ya görə, 2030-cu il ərəfəsində normal qidalanma rasionu olan əhali üçün gündə 3050 kalori istehsal edəcəkdir. Bu rəqəmin hazırkı 2800 kcal-dan 8,9% çox olacağı gözlənilir.

Cədvəl 1: ABŞ kənd təsərrüfatı istehsal xərcləri, 2014-2019-cu illər, mln.dollarla

İllər	Mln.dollar ilə	2014-cü ilə fəzilə nisbətdə
2014	152,3	100
2015	139,8	0,9
2016	129,6	0,8
2017	140,2	0,9
2018	143,4	0,9
2019	135,5	0,8

Mənbə: <https://www.ers.usda.gov/publications/pub-details/?pubid=99227> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Avropa Birliyi Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasəti (AAP) ilə aqrar sektorun uğurlu inkişaf modelini 2015-ci ildə büdcə dəstəyinin bir hissəsinin (4,5%) birbaşa subsidiyalardan kənd ərazilərinin inkişafı üçün tədbirlərə keçirilməsini nəzərdə tutan bir sıra dəyişiklikləri etmişdir. Hal-hazırda AB birbaşa subsidiya sistemi aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- baza mükafatı;
- ətraf mühitin qorunması üçün müəyyən tədbirlərin fermerlər tərəfindən həyata keçirilməsinə görə kompensasiya;
- gənc fermerlərə subsidiyalar.

Roma Müqaviləsinin 39-cu maddəsinin müddəələrindən, AAP daxilində əsas diqqətin əmək məhsuldarlığının artırılmasına, yəni kənd təsərrüfatı istehsalındakı struktur dəyişikliklərinə yönəldiləcəyi, ancaq qurucu ölkələrin kənd təsərrüfatı istehsalının müvafiq sahələri üçün qiymət dəstəyinə yönəldildiyi məsələsi öndədir.

On illərdir AAP-in əsas hədəfi kimi kənd təsərrüfatına dəstəyi mexanizmi, dörd əsas qoruyucu tədbir vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsulları üçün daxili Avropa qiymətlərinin nisbətən yüksək səviyyədə saxlanılmasını təmin etmək üçün hazırlanmışdır:

- Optima qiymətlər;
- Müdaxilə qiymətləri;
- İxrac subsidiyaları;
- Klirinq ödənişləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, AAP, həyata keçirilməsinin bütün uğurları ilə, mürəkkəb və bahalı bir idarəetmə sisteminə malikdir, dünya bazarlarında kənd təsərrüfatı xammalı və qida məhsulları ilə ziddiyyətlərə səbəb olur, ən uğurlu fermerlərə dəstək verir. Kənd təsərrüfatına dəstək AB büdcəsinin 1/3 hissəsini tələb edir, bütün AB büdcəsi isə ÜDM-nin təxminən 1% -ni təşkil edir, bu da inteqrasiya birliyinin kənd təsərrüfatı sektoruna maliyyə dəstəyinin təbii məhdudluğu kimi çıxış edir.

Xarici ticarət siyasəti, əsas alətləri daxili bazarı qorumaq üçün ixrac subsidiyaları, tarif və qeyri-tarif tədbirləri olan AB-nin aqrar sektorunu dəstəkləmə sisteminin digər bir vacib elementidir. İxracat subsidiyaları qiymət dəstəkləmə mexanizminə tabe olan malların əksəriyyətinə şamil edilir və AB-də daxili qiymətlər dünya qiymətlərini aşarsa üçüncü ölkələrə mal ixracını stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Əks vəziyyətdə, dünya bazar qiymətləri Avropa daxili qiymətləri aşdıqda, bazarı sabitləşdirmək üçün Avropa Birliyinin qaydaları ixrac rüsumlarından istifadə etməyə imkan verir. 2000-ci illərdə dünya ərzaq qiymətlərindəki artımdan və AB-nin həyata keçirdiyi islahatlara əsasən ixrac subsidiyalarının həcmi 2004-cü ildəki 3,7 milyard avrodan 2012-ci ildə 156 milyon avroya qədər enmişdir.

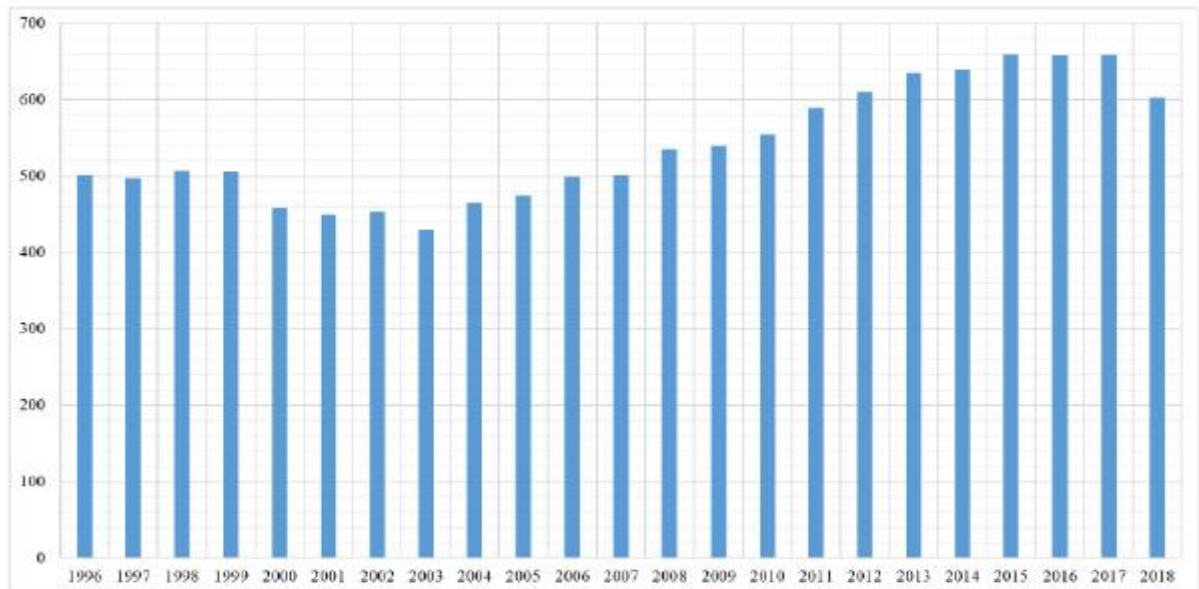
Qida idxalına gəldikdə, Avropa Birliyi ölkələrinin daxili bazarının idxal rüsumları, fərdi tarif kvotaları və müxtəlif qeyri-tarif idxal nəzarəti tədbirləri sistemi ilə qorunur (məsələn, malların AB-yə idxal olunduğu yerin göstərilməsi tələbi). AB ölkələrinin tarif qoruma səviyyəsi ABŞ tarif sisteminin göstəricilərini xeyli

üstələyir. Beləliklə, məsələn, 2012-ci ildə AB-də heyvandarlıq məhsulları üzrə maksimum nisbət ABŞ üçün 26%-ə qarşı 134% nisbətindədir.

BMT-yə görə dünyanın iqtisadi cəhətdən fəal əhalisinin 40% -i kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Bu rəqəm sənayeləşmiş ölkələrdə 3-4%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə təxminən 70-80%-dir. Dünyanın ən böyük kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları: Çin (22%), Hindistan (16%), Amerika Birləşmiş Ştatları (8%) və başqaları. Əhalisi çox olan ölkələr bu baxımdan fərqlənir (Azər Qurbanzadə A. 2017: s.11).

Məsələn, dünyanın 1/5 əhalisi olan Çin, dünya kənd təsərrüfatı istehsalının dördü birindən çoxunu təşkil edir. Ölkə əsas qida məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsinə çatmışdır, lakin bir sıra məhsullar üzrə idxaldan asılılıq yüksək olaraq qalır. Son onilliklərdə adambaşına kənd təsərrüfatı istehsalı durmadan böyüyür və dünya ortalamasının üzərindədir. 2018-ci ildə bu rəqəm 470 kq olmuşdur (Çinin ilk ərzaq təhlükəsizliyi strategiyası dərc olunduğu 1996-cı ilə nisbətən 14% artım səviyyəsindədir).

Qrafik 2: Çində 1996-2018-ci illərdə ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı, milyon ton

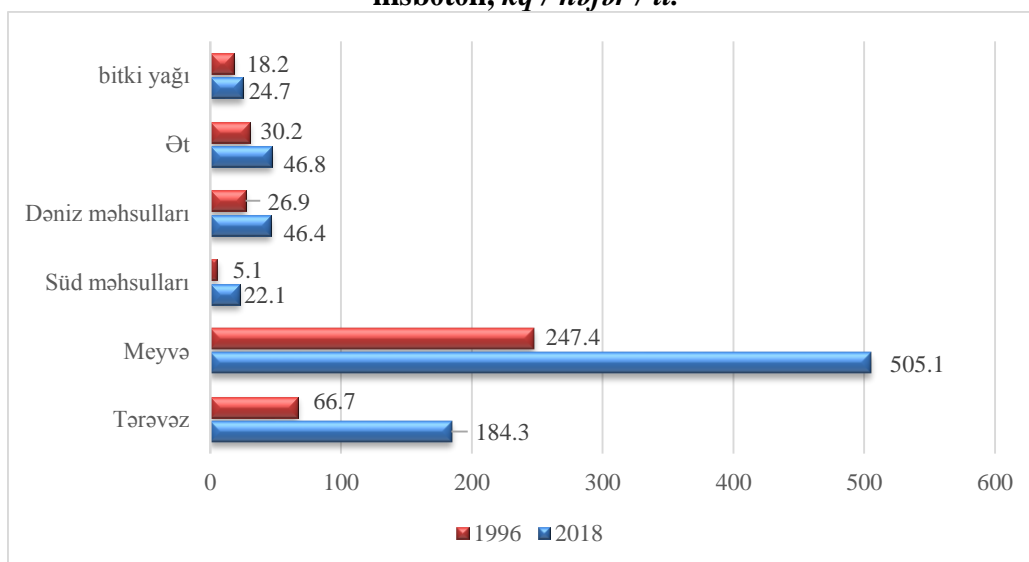

Mənbə: Ерохин В.Л., Гао Т., 2019: с.14

Çin indi əsas qida növləri ilə özünü təmin etmə vəziyyətinə gəldiyindən xarici ticarət daxili bazarda məhsul çeşidini genişləndirmək və əhalinin bəslənməsinin müxtəlifliyini və keyfiyyətini artırmaq üçün bir vasitədir. Son illərdə Çində qida

istehlakının həcmi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır (Кравченко А.А., Сергеева О.О., 2014: с.6). Aşağıdakı qrafikdə Çində 1996-cı ilə nisbətən 2018-ci ildə adambaşına düşən qida məhsullarının istehlakı verilmişdir.

Qrafik 3: Çində 2018-ci ildə adambaşına düşən qida məhsullarının istehlakı 1996-cı ilə nisbətən, kq / nəfər / il.

Mənbə: Ерохин В.Л., Гао Т., 2019: с.18

ÇXR-də ərzaq təhlükəsizliyinin davamlılığı üçün 7 şərt müəyyən edilmişdir:

- bitkiçilikdə istehsal imkanlarının inkişafı (taxıl istehsalı);
- taxıl istehsalının stimullaşdırılması;
- qida bazarının innovativ inkişafı;
- makroiqtisadi tənzimlənmənin səmərəliliyinin artırılması;
- qida sənayesinin inkişafı;
- kənd təsərrüfatında inteqrasiya olunmuş elmi tədqiqat və texnoloji yenilik sisteminin yaradılması;
- ayrıca idarəetmə təcrübələrinin və digər fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi;
- ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar qanunvericiliyin inkişafı.

Çin dövlət üçün ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərini təmin etməkdən ötrü dünya birliyi ilə əlaqələr qurur, yalnız ölkə daxilində deyil, həm də İEÖ və İEO ölkələri ilə çoxtərəfli əməkdaşlıq formatında kənd təsərrüfatının və qida ticarətinin inkişafına töhfə verir.

ABŞ-da, Yaponiyada, AB ölkələrinin əksəriyyətində əhalinin qida ilə təmin olunması məsələləri ümumiyyətlə həll olunursa, qalan problemlər sosial, ekoloji, tibbi və mədəni aspektlərlə bağlıdır; sonra bir çox İEO ölkələrində, kənd təsərrüfatı istehsalının zəif inkişafı, yoxsulluq, az gəlir və hərbi münaqişələr səbəbindən aclıq problemi kəskin olaraq qalır (The State of Food Insecurity in the World Meeting the international hunger targets: taking stock of uneven progress, 2015: p.25).

Bir sıra elm adamlarının hesablamalarına görə, Asiya və Afrika sakinlərinin gündəlik qida rasionunun kalori miqdarı Avropa və ABŞ-dan 1,5 dəfə az, heyvan zülallarının istehlakı 6-7 dəfə azdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı kəmiyyət tədqiqatları Economist Intelligence Unit (EIU) tərəfindən aparılır. Cədvəl 2-də göstəriləndiyi kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin üç ölçüsü nəzərdən keçirilmiş, lakin hər biri üçün fərqli göstəricilər müəyyən edilmişdir. Sözügedən tədqiqatda ərzaq təhlükəsizliyinin ölçüləri, şərtlərinə görə FAO tərəfindən fərqlənir. Bu göstəricilər qidanın fiziki mövcudluğu, qidaya iqtisadi çatışmazlıq və yeməyin keyfiyyəti və təhlükəsizliyi olaraq adlandırılmışdır. Bu göstəricilər ərzaq təhlükəsizliyinin göstərilən ölçülərinin həqiqətən fərqli sahələrlə necə əlaqəli olduğunu göstərir və yalnız bu sahələrin hər birində möhkəm təməllərə əsaslanan bir sistem ərzaq təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir.

Qida idxalının oxşar qiymətləndirilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclıqla mübarizə məqsədlərinə malik bir çox beynəlxalq təşkilatlara və BMT proqramlarına xasdır. Məsələn, FAO mütəxəssisləri ərzaq təhlükəsizliyinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini vurğulayırlar:

- ərzaq təhlükəsizliyi qidanın özünü təmin etməsi demək deyil;
- müqayisəli üstünlüklər varsa, ölkənin özü ehtiyacları üçün kifayət qədər məhsul istehsal etməyə çalışmalıdır;
- ölkənin lazımı miqdarda qida idxal etməsi və vətəndaşlarının qida ehtiyacını təmin etməsi lazımdır.

Bu xüsusiyyətlərdə idxalat ölkənin qida suverenliyinə zərər vermir, əksinə əhalini lazımı məhsullarla təmin etmək baxımından təhlükəsizliyini gücləndirir. Avropalı və amerikalı mütəxəssislər tərəfindən bir çox İEO ölkələrində qida

çatışmazlığı ilə bağlı problemlərin istehsalın olmaması və özünü təminat etməməsi ilə deyil, ilk növbədə qida mənbələrinin idxalı üçün ödəmək üçün lazım olan vəsaitin olmaması ilə izah edilməsi xarakterikdir.

Cədvəl 2: Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində istifadə olunan göstəricilər

İqtisadi cəhətdən qidaya əlçatanlıq	Qidanın fiziki mövcudluğu	Qidanın keyfiyyəti və etibarlılığı
Məişət xərclərində qida istehlakının payı	Təchizat adekvatlığı orta qida təchizatı qida yardımına asılılıq	Qidalanma rejiminin müxtəlifliyi
Qlobal yoxsulluq həddindən aşağı əhəlinin payı	Kənd təsərrüfatı infrastrukturunu məhsul saxlama imkanları yol infrastrukturunu liman infrastrukturunu	Mikroelementlərin mövcudluğu Vitamin A heyvan mənşəli dəmir vitamini tərəvəz mənşəli dəmir vitamini
Kənd təsərrüfatı idxal tarifləri	Siyasi sabitlik riski	Proteinin keyfiyyəti
Təhlükəsizlik şəbəkəsi proqramları	Korrupsiya	Qidalanma standartları milli qida rasionu qaydaları milli qidalanma planı və strategiyası qidalanmanın monitorinqi və nəzarəti
Fermerlərin maliyyə imkanları	Kənd təsərrüfatı istehsalı	Ərzaq Təhlükəsizliyi qida təhlükəsizliyi və sağlamlıqdan məsul bir qurum içməli suya sahib olan əhəlinin nisbəti tənzimlənən qida sənayesinin mövcudluğu
Adambaşına düşən milli gəlir	Dövlətin kənd təsərrüfatına xərcləri	
	Qida zərərləri	

Mənbə: Nihan A.H. 2015: s.19

Problemin toxunduğu mühüm bir xüsusiyyət, milli iqtisadiyyat üçün idxal fəaliyyətinin sosial-iqtisadi nəticələrini qiymətləndirmək üçün birmənalı olmayan, əksinə əks yanaşmaların mümkünlüyüdür. Bir tərəfdən, idxal dünya iqtisadiyyatında baş verən təbii proseslərin, ayrı-ayrı ölkələrin milli bazarlarının qlobal mal və xidmətlər bazarının, beynəlxalq əmək bölgüsünün və bununla yanaşı iqtisadiyyatın

bütün sahələrində, o cümlədən iqtisadiyyatın bütün sahələrində qarşılıqlı asılılıq sisteminin bir hissəsinə çevrildiyi bir nəticəsidir.

Hazırkı dövrdə ümumiyyətlə, dünya birliyinin qlobal, regional və milli ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyəti ilə bağlı narahatlıq yalnız pandemiya (COVID-19) ilə əlaqələndirilmir. Son statistikalarından əvvəl də beynəlxalq təşkilatlar, 2015-ci ildə 784 milyon insandan ac və qidası olmayan insanların sayı 2018-ci ildə 821 milyon nəfərə çatması və eyni dövrdə ümumi əhali içərisində bu kateqoriyaların payının 10.6%-dən 10.85-ə artması kimi əsas göstəricilərin pisləşdiyini qeyd etmişdir (<https://mgimo.ru/about/news/experts/globalnaya-prodovolstvennaya-bezopasnost-ugrozy-kratkosrochnogo-perioda/> Глобальная продовольственная безопасность: угрозы краткосрочного периода).

Ərzaq təhlükəsizliyi bütün insan cəmiyyətinin və ayrı-ayrı dövlətlərin əhalinin qida məhsullarına olan ehtiyaclarını tələb olunan həcmdə, çeşiddə və keyfiyyətdə resurslarla təmin etmək və müvafiq iqtisadi şərait yaratmaqla təmin etmək bacarığı kimi başa düşülür. Üstəlik, müvafiq göstəricilər müxtəlif xronoloji dövrlərdə qiymətləndirilir. FAO mütəxəssislərinin fikrincə, orta və uzunmüddətli dövrdə pandemiya əsas göstəricilər baxımından ümumi tendensiyanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməyəcək, əksinə həm ərzaq təklifi, həm də ona olan tələb səbəbindən əhalinin həssaslığını artıracaqdır.

Mövcud ərzaq təchizatı vəziyyəti onsuz da ciddi narahatlıq doğurur. FAO mütəxəssislərinin fikrincə, ac insanların sayı artacaq. Yeni ac insanların sayının artmasının iqtisadi tənəzzülün böyüklüyündən asılılığının 14,4 milyondan 38,2 milyon nəfərədək olacağı təxmin edilir. Xalis qida idxal edən ölkələrdə ÜDM-də 10% azalmanın ən həyəcan verici ssenarisi 80,3 milyon nəfərlik yeni ac insan olması deməkdir. Bazar kontekstində qida məhsullarına tələb və təklifi nəzərə alsaq, 2020-ci ilin ilk aylarında əsas qida məhsullarına nisbətən sabit təklif ilə adambaşına düşən gəlirlərin azalması, nəqliyyat və logistika sistemlərinin sabitləşməsi səbəbindən tələbin azalması müşahidə edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə pandemiya şəraitində iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması səbəbindən əhalinin gəlirindəki azalma, qida istehlakı

quruluşunun istehlakçı seçimlərinin sadələşdirilməsi istiqamətində dəyişikliyə səbəb oldu. Qapalı iaşə müəssisələri (restoranlar, kafelər), ölkələr daxilində və ölkələr arasında hərəkət azadlığının azalması, ənənəvi paylama şəbəkələrində alış-veriş qorxusu qida istehlakının yaşayış yerləri lehinə yenidən bölüşdürülməsinə və təmassız alış-verişin artmasına səbəb oldu. Bu, tez xarab olan məhsullara və əlavə dəyər payı yüksək olan qidaya tələbin azalması ilə nəticələndi (<http://www.fao.org/news/story/ru/item/1273496/icode/>).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və inkişaf etmiş ölkələrdə marjinal icmalarda, gəlirlərin azalması fiziki istehlakın nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmasına gətirib çıxarıb, qidalanma və aclıq mənzərəsini daha da pisləşdirir. Bu qlobal tendensiya özünü qida idxalından asılı olan ölkələrdə ən təhlükəli formada göstərir.

FAO, qida idxalından asılı ölkələrin pandemiya dövründə illik 8% qidalanma nisbətində sahib olduğunu söylədi (<http://www.fao.org/2019-ncov/q-and-a/impact-on-food-and-agriculture/ru/>).

Ümumiyyətlə dünyada qısamüddətli perspektivdə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı vəziyyət həyəcan verici, bir sıra ölkələrdə isə kritik kimi qiymətləndirilə bilər ki, bu da bəşəriyyətin bu qlobal probleminin həllində dünya ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin gücləndirilməsinin vacibliyini bir daha vurğulayır.

Dünyanın qabaqcıl aqrar ölkələri tərəfindən tətbiq olunan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara və milli qida bazarına daxili və xarici dəstəyin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

– Birincisi, post-sənaye iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı, ilk növbədə ərzaq təhlükəsizliyinin qarantı kimi strateji əhəmiyyətini qoruyur.

– İkincisi, xarici təcrübənin də göstərdiyi kimi kənd təsərrüfatında yüksək göstəricilərə nail olmaq aqrobiznes və dövlətin səylərini birləşdirmək əsasında mümkün olur, artan qloballaşma şəraitində sonuncunun rolu həm dərinləşir (federal, regional, yerli dəstək səviyyələri) və təsir dairəsi genişlənir (daxili və xarici tələbin stimullaşdırılması, milli istehsalçıların müxtəlif qorunması və s.). Eyni zamanda, dövlətin əsas səyləri yerli istehsalçıları dəstəkləmək, məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdırmaqdır.

– Üçüncüsü, son illərdə ABŞ və AB-dəki fermerlərə birbaşa dəstəyin həcmi azalsa da, əhəmiyyəti azalmadı. Üstəlik, istifadə olunan alətlər, ilk növbədə, əlverişsiz bazar şərtlərinin mənfi nəticələrini düzəltmək üçün dizayn edilmişdir. Federal səviyyədə kənd təsərrüfatına birbaşa müxtəlif dəstək proqramları regional yardım formaları ilə aktiv şəkildə tamamlanır (Мальцева В.А. 2011: с.94).

Dünyanın aparıcı aqrar ölkələri tərəfindən tətbiq olunan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara və milli qida bazarına daxili və xarici dəstəyin analizi də daha ümumi bir nəticə çıxarmaq üçün əsas verir: post-sənaye iqtisadiyyatında aqrar sektor ilk növbədə ərzaq təhlükəsizliyinin qarantı kimi strateji əhəmiyyətini qoruyur və yüksək göstəricilərə nail olur, bu da dövlətin aqrobiznesə maliyyə və digər dəstək göstərmək söyləri əsasında mümkün olur.

1.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas parametrləri və kriteriyaları

Ərzaq iqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissələrindən biridir və cəmiyyətin ictimai-siyasi sabitliyini müəyyənləşdirir və dövlətin inkişafının strateji istiqaməti hesab olunur. Ərzaq ilə təminat yalnız bütövlüyün və müstəqilliyin qorunması üçün deyil, həm də əhali üçün balanslı qidalanma səviyyəsini və xarici ticarət, qida və xammalın inkişafını təmin edəcək qida bazarındakı vəziyyətin qorunması üçün bir şərtidir.

Bu istiqamətin əhəmiyyəti iqtisadi böhranın kəskinləşməsi və qida problemi ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatda davam edən mənfi hadisələr aqrar sektorda istehsalın kəskin azalmasına və əhali üçün ərzaq tədarükünün azalmasına səbəb olur. Ərzaq təhlükəsizliyi üçün prioritetlər davamlı olaraq bütün ölkələrdə dövlət proqramları səviyyəsində və təşəbbüskar qurumların tədqiqatları və inkişafı çərçivəsində nəzərdən keçirilir (Ильина Е.М. 2003: с.4).

Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq seçilmiş iqtisadi inkişaf modelindən asılıdır. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən iki növ idarəetmə var: bunlardan biri idxal məhsullarının aşağı qiymətlərlə alınmasına, digəri yerli istehsalçılara dəstək verilməsinə yönəldilmişdir.

İlk baxışdan idarəetmənin birinci növünün müsbət tərəfləri var. Əsas odur ki, kənd təsərrüfatının əlavə büdcədən maliyyələşdirilməsi tələbi deyil. Lakin kənd təsərrüfatında bu tip əkinçiliklə dövlətdən kifayət qədər qorunmanın olmaması, yerli istehsalın azalması, işçilərin məşğulluğunun azalması, müəssisələrin maddi bazasının tədricən məhv olması, kənd təsərrüfatı işçilərinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin pisləşməsi davam edəcəkdir. Qida asılılığının olması idxalın diktəsinə səbəb olacaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının bahalaşmasına, bazar vəziyyətinin pisləşməsinə, yerli istehsalçılara təsir göstərəcək.

İkinci növ əkinçilik üçün əlavə kapital xərcləri tələb ediləcək, lakin bu, yığılmış məhsulların həcmində və keyfiyyətində artıma, tətbiq müddətinin azaldılmasına, kənd təsərrüfatında məşğulluğun artmasına və nəticədə ərzaq müstəqilliyi vəziyyətinə gəlməsinə təkan verəcəkdir.

Dövlətlər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mərkəzi və əlaqələndirici rol oynamağa çalışır. Ümumiyyətlə dövlət tənzimləmə sisteminin ən vacib elementləri aşağıdakılar olmalıdır (Ткач А. 2001: с.29):

- tənzimləmə və kənd təsərrüfatının rəqabət potensialının artırılması;
- bazar infrastrukturunun inkişafı;
- dövlətin müdaxiləsi ilə qida bazarında sabit bir konyunkturun dəstəklənməsi;
- kənd təsərrüfatının əlverişli kreditlərlə təmin edilməsi;
- əlverişli proteksionizm siyasəti həyata keçirmək;
- yerli istehsalçılar ilə xarici istehsalçılar arasında normal rəqabət üçün şəraitin yaradılması.

Bazar iqtisadiyyatına keçid qida bazarındakı kəsiri aradan qaldırır. Bazar şəraitində bütün qida məhsulları təqdim olunur, yəni fiziki əlçatanlıq artıq əldə edilmişdir. Bununla birlikdə, müxtəlif ölkələrdə hələ də kritik səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi mövcuddur, bunun səbəbi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və ərzaq çatışmazlığıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, əhalinin kifayət qədər qida tədarükünün təmin olunduğu bir iqtisadiyyat vəziyyəti kimi başa düşülməlidir. Bir tərəfdən elmi cəhətdən əsaslandırılmış parametrlərə cavab verən, digər tərəfdən

beynəlxalq münasibətlərdəki əlverişsiz şəraitdən və ya dünya bazarındakı əlverişsiz şəraitdən asılı olmayaraq məhsul istehlakının tibbi standartlar (tələb) səviyyəsində saxlanması üçün şərait yaradılır.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası, dünya bazarına çıxmağa və öz kənd təsərrüfatı istehsalını inkişaf etdirmək üçün lazımi proteksionizmə diqqət yetirərək ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə mümkün olan maksimum iştirak nisbətini müəyyənləşdirən elmi əsaslandırılmış baxışlar sistemidir. Bu nisbətin seçimi bir çox komponentlə müəyyən edilir, bunlardan ən başlıcası dövlətin iqtisadi sabitliyi, kənd təsərrüfatı sektorunun ölkə üçün əhəmiyyəti və dünya bazarındakı rəqabət qabiliyyətidir.

Ölkənin tələb olunan miqdarda və çeşidli ərzaq məhsulları ilə əsasən daxili mənbələrdən təmin olunması ilə yanaşı, onların müəyyən bir hissəsi idxal edilməlidir. Qida idxalı yalnız müəyyən məhsulların yetərinə yerli istehsalı, çeşidlərinin genişləndirilməsi üçün bir qaynaq kimi deyil, həm də daxili bazarda rəqabət mühitinin yaradılması vasitəsi kimi zəruridir ki, bu da ərzaq məhsullarının maya dəyərinin aşağı düşməsinə və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır. Ərzaq təhlükəsizliyi strategiyası ərzaq təhlükəsizliyinin inkişafı üçün uzunmüddətli hədəflər və onların həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməlidir.

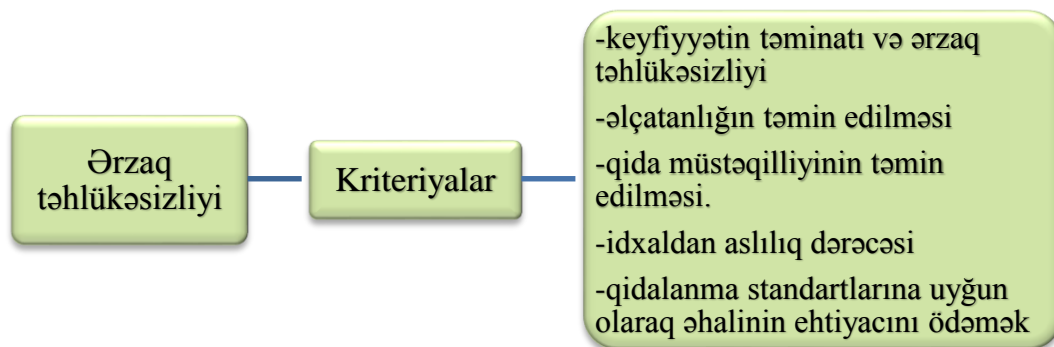
Lazımi qida təhlükəsizliyinin formalaşmasına və yaradılmasına iki qrup faktorun birləşməsi təsir göstərir. Bir tərəfdən, iqtisadi sistemin təkamül inkişafına uyğun gələn müsbət tərəf, digər tərəfdən mənfi tərəf, ümumi inkişaf səviyyəsini azaldır. Bu hədəfə çatmaq üçün öz istehsalı üçün alternativ variantlar olmadığından, ölkələr aqrar-sənaye kompleksinin ərzaq təhlükəsizliyinin qarantı kimi lazımi vəsaiti tapmağa və prioritet inkişafına şərait yaratmağa borcludur.

Ərzaq təhlükəsizliyinin vacib parametrlərindən biri yerli və idxal olunan ərzaq məhsullarının ölkə istehlakındakı ümumi payı və müəyyən prioritet məhsul növləri üçün nisbətləri olduğunu göstərir. Qida müstəqilliyinin göstəricisinə sahib olmaq ölkədə ixracdan vəsait alınması ilə bütün malların idxalına sərf olunan xərclər arasındakı əlaqəyə birbaşa təsir edir (Агаев В.Г. 2000: с.118).

Ərzaq istehlakının təhlükəsizliyini əks etdirən əsas parametr, ərzağın içərisində insan sağlamlığına zərərli maddələrin icazə verilən maksimum miqdarıdır. Qidanın fiziki mövcudluğu pərakəndə şəbəkələrdəki və qida bazarlarındakı miqdarının və çeşidinin əhalinin tələb etdiyi ilə, habelə qida tədarükü həcmnin və strukturunun xüsusi istehlakçılara uyğunluğu ilə xarakterizə olunur.

Ərzağın iqtisadi əlçatanlığını xarakterizə edən parametrlər, gəlirin ölçüsü və quruluşu (ortaya çıxan qiymətlərlə), habelə fərdi (ailə) və kəndli (fermer) ev təsərrüfatlarının mənbələridir ki, bu da əhalinin müxtəlif qrupları tərəfindən ərzaq məhsullarının normativlə müqayisədə satın alınmasını təmin edir. Ölkənin qida ilə özünü təmin etmə yetərliyi, ailə məhsulları istehsalı, ovçuluq, balıq ovu və digər mənbələrdən daxil olmaqla, bütün istehlakın ümumi həcmində yerli qida məhsullarının əsas növlərinin faktiki olaraq əldə edilə bilən payının parametrləri şəklində müəyyənləşdirilməlidir və (Михайлушкин П.В., Баранников А.А., 2013 с.18).

Sxem 2: Ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas kriteriyalar

Mənbə: Михайлушкин П.В., Баранников А.А. 2013: с.12

Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən qida məhsullarının fiziki və iqtisadi cəhətdən əlçatanlığını təmin etmək və fəvqəladə halların qarşısını almaq üçün bir sıra ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, texniki, təşkilati, məlumat və digər tədbirlər kompleksinə ehtiyac var. Qida üzrə fəvqəladə halların qarşısının alınması, əhalinin tədarükünə və fizioloji standartlara cavab verən məhsul ehtiyatlarının yaradılmasına zəmanət verməli olduğu milli kənd təsərrüfatının inkişafının davamlılığını təmin etməkdir.

Beləliklə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasına uyğun olaraq, onun təmin edilməsinin əsas kriteriyaları bunlardır:

- bir sıra qida məhsullarının tərkib hissələrinə və enerji tərkibinə olan fizioloji ehtiyacların ödənmə dərəcəsi;
- məhsullarda sağlamlığa zərərli maddələrin tərkibindəki məhdudiyətlərə uyğunluğu;
- xüsusi istehlakçılar daxil olmaqla, əhalinin müxtəlif kateqoriyaları üçün qidaların fiziki və iqtisadi cəhətdən əlçatanlıq səviyyəsi;
- ölkənin ərzaq tədarükünün və aqrəsənaye kompleksinin resurs tədarükünün idxaldan asılılıq dərəcəsi;
- strateji və əhəmiyyətli qida ehtiyatlarının normativ tənzimləmə tələblərinə uyğunluğu.

Yuxarıda göstərilən kriteriyalara əsasən qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində prioritetin taxıl, şəkər, bitki yağı, süd və ət məhsulları, balıqlara aid olduğu iddia edilə bilər. Əhalinin bu qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi dövlət, icra və qanunverici orqanlarının üzərinə düşən vəzifədir. Kartof, tərəvəz, meyvə, giləmeyvə, yumurta kimi digər vacib qida məhsulları, əsasən regional özünü təmin etmə mövzudur. Bu növ qidaların emalı nəql edilə bilən və uzun müddətli saxlama üçün yararlı hala gəldikdə, ehtiyatların yaradılmasının ərazi bölgüsündə və bu səbəbdən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyəti artır.

Ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin yalnız bazarın özünü tənzimləməsinin qida bazarının inkişafına dövlətin təsiri və iqtisadiyyatın aqrar sektoruna dövlət dəstəyi (dövlət sifarişləri, subsidiyalar və s.) ilə birləşdirilməsi yolu ilə həll edilməli, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün strategiyalar hazırlanmalı, strategiyaları həyata keçirməyin məqsədləri və əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZİLİYİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ TƏMİN EDİLMƏSİ FAKTORLARI

2.1. İqtisadi islahatlar və Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi

Ərzaq təhlükəsizliyi dünyadakı bütün ölkələrin milli iqtisadi təhlükəsizliyidir. Sistemin ən vacib komponenti hesab olunur və hər hansı bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin aşağıdakı şərtlər altında təmin olunduğuna inanılır:

- Kütləvi istehlak üçün qidaların 85%-dən çoxu yerli kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunursa;
- İstehlak olunan qida ekoloji cəhətdən təmizdirsə;
- Əhalinin əksəriyyəti üçün ərzaq qiymətlərinin əlçatanlığı;
- Yeyinti məhsulunun kalori miqdarı və qida dəyəri insan orqanizminin ehtiyaclarının orta gündəlik pəhrizə cavab verməsini təmin edir;
- Fövqəladə vəziyyətdə əhalinin davamlı qida ehtiyaclarını ödəmək üçün strateji qida ehtiyatları varsa.

Qida məhsullarının istehsalında, idxalında və ixracında müşahidə olunan xaos və spontanlıq, prosesin çox yönlü olması bu problemə inteqrasiya olunmuş yanaşma, bu kimi məsələləri həll etmək üçün qabaqcıl sistem təhlili metodlarından istifadə etməyi tələb edir. Bu o deməkdir ki, qida təhlükəsizliyi sahəsində yaradılan təsadüfi bir konsepsiyaya istehsal, emal, satış, saxlama və s. daxildir. Bu, bir sıra mərhələli proseslərin həyata keçirilməsini və ya aparılmasını stimullaşdıracaq konkret tədbirlər mexanizminin işlənməsini təmin edir. Bu istiqamət mövcud şərtlərə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və yerləşdirilməsidir. Xüsusilə planlaşdırma idarəetmənin ayrılmaz hissəsi olduğundan, kənd təsərrüfatının optimal quruluşu ilə bağlı tədqiqatlar sosializm dövründə aparılmışdır. Yalnız avtoritar rejimdən fərqli olaraq onları yeni şərtlərə uyğunlaşdırmaq və təşviqləri inkişaf etdirmək lazımdır. Qida təhlükəsizliyi baxımından zəruri məsələlərdən biri də xarici siyasət amilləri nəzərə alınmaqla ölkənin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya strategiyasının hazırlanmasıdır. Bu çox vacibdir, çünki müasir qloballaşan dünyaya inteqrasiya etməyən bir dövlət yoxdur. Bizim zamanımızda bu zəruridir və qeyri-

mümkündür. Dünyadakı iqtisadi integrasiya təcrübəsi bu prosesin inkişaf etmiş ölkələr arasında daha təsirli olduğunu göstərir. Bu baxımdan keçmiş SSRİ Azərbaycan üçün xüsusi maraq kəsb edir. MDB çərçivəsində iş birliyinin səmərəsizliyinə və mövcud siyasi münasibətlər sisteminin boşluğuna baxmayaraq, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər həyat və ölüm məsələsidir (Məmmədov T.N. 2017: s.13).

Ölkədəki ərzaq vəziyyətinin mürəkkəbliyi və xaricdən alınan məhsullarına bağlılığı, müəyyən qida növlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş bir sıra təcili tədbirlərin qəbul edilməsini tələb edir. Bu baxımdan əsas istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir (Ataşov B.X. 2015: s.336).

- kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafının stimullaşdırılması, xammal, habelə əsas qida məhsulları üçün mərkəzi dövlət və regional fondların yaradılması, habelə ASK-nı ixracatı təmin edəcək bir səviyyəyə gətirmək;

- ailə büdcəsindəki qida büdcəsini 30-35% azaltmaq şərtilə alıcılıq qabiliyyətini gündə 3000-3500 kkal təmin edəcək bir səviyyəyə qaldırmaq;

- kənd təsərrüfatında məhsulların ixrac olunması və bu sektorun strukturunun inkişafı səbəbindən yetərli olmayan qida məhsulları və xammal idxalı üçün lazım olan valyuta ehtiyatlarının yaradılması.

2001-ci ildə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramında deyilir: “Qida təhlükəsizliyi insan ləyaqətinin əsas amilidir və əsas insan hüquqlarından biridir. Buna görə də bu hüququn təmin olunması AR-sı hökuməti üçün vacib vəzifələrindən biridir. “Qida təhlükəsizliyi, artım səbəbindən hər kəsə sağlam və məhsuldar bir həyat üçün kifayət qədər qidalanma deməkdir (Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Bakı şəhəri, 2 mart 2001-ci il № 640).

Proqramın icrası iki mərhələli bir proses kimi xarakterizə edildi. Qısa və orta müddətdə özəl təsərrüfatların yaradılması və ikinci mərhələdə kənd təsərrüfatında gəlirliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyanı da əhatə edən bu prosesin izlənməsi, ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müəyyən uğurlar qazandığını göstərir. 2004-2013-cü illər

arasında kənd ümumi kənd təsərrüfatı istehsalındakı 3,3 dəfə artımın olması bu sahədə əldə olunan uğuru əks etdirir.

2008-2015-ci illər üçün Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı 2015-ci ilədək ölkənin əsas kənd təsərrüfatı növləri ilə təmin olunmasını və artıq ərzaq məhsullarının xarici bazarlara ixracı məqsədinə çatmasını təmin edir (Bərxudarov M. 2016: s.40-41).

Prezident İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Kənd Təsərrüfatı İstehsalı və Emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi qida təhlükəsizliyinin davamlılığını təmin etmək üçün institusional potensialın gücləndirilməsini strateji hədəf kimi elan etmiş və bu hədəfə çatmaq üçün aşağıdakı prioritetləri müəyyənləşdirmişdir:

- qida təhlükəsizliyinin davamlılığı və əhalinin qida məhsullarına çıxışının təmin edilməsi barədə məlumat və monitorinq sisteminin yaradılması;
- əhalinin bütün təbəqələri üçün etibarlı bəslənməni təmin edən bir mexanizmin formalaşdırılması;
- dəyər zəncirində bütün mərhələləri əhatələyən və risk təhlilinin yanaşması əsasında qida təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması.

Qeyd etmək olar ki, bu sektorda aparılan işlərin nətcəsi olaraq Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi sisteminin fəaliyyəti daha da güclənəcəkdir. Nəzərə almaq olar ki, bu baxımdan əhalinin qida ilə etibarlı təminatını təmin edəcək bir mexanizmin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məsələyə diqqət yetirməyimizin iki əsas səbəbi var. Birincisi, insanların genefondunun qorunması, ikincisi, ekoloji cəhətdən təmiz qida istehsalının və onun bazarının formalaşmasıdır. Gördüyünüz kimi, bu məsələni uğurla həll etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Beləliklə, bu məsələ dövlətimizin təcili tədbirlər siyahısına daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının istehsalında böyük potensialı var. Demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə üzvi kənd təsərrüfatı məhsullarının payı hər il və yüksək sürətlə artır. Beləliklə, inkişaf etmiş

ölkələrin qida bazarında keçən əsrin 80-ci illərində yaranan qida strukturunda üzvi qidanın payı bu gün 10% -dən 20% -ə qədərdir (Bərxudarov M. 2016: s.40-41).

Üzvi kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlar sistemindəki bazar payındakı dinamik böyümə tendensiyası bu məhsulların Azərbaycanda ixrac potensialının artırılması üçün əlverişli şərt ola bilər. Bu baxımdan, ölkəmizdə üzvi qida məhsullarının istehsalı yeni bir sənaye klasterinin formalaşmasını tələb edir. Bunun üçün bu istiqamətlərdə ciddi bir elmi analiz aparmaq, təklif olunan yeni nəzəri müddəalar bazarına əsaslanan proqnozlaşdırıcı modellər hazırlamaq və yeni tədqiqatların nəticələrinə əsasən xüsusi bir dövlət proqramı qəbul etmək lazımdır. Çünki dövlətimizin ciddi, sistemli, hərtərəfli və ardıcıl dəstəyi olmadan bu hədəfə çatmaq mümkün deyil.

Bundan əlavə və ən əsası ölkədə qida təhlükəsizliyinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə şəffaflığın artırılması, pərakəndə ticarətin və təkrarlığın aradan qaldırılması və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi” ndə nəzərdə tutulan müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi prezidentin 10 fevral 2017-ci il tarixli müvafiq sərəncamı ilə yaradıldı.

Prezident İlham Əliyev 2019-2023-cü illərdə Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial və iqtisadi inkişafa aid Dövlət Proqramı üzrə icranın 1-ci ili üzrə yekunlara həsr olunan konfransda kənd təsərrüfatı sektorunda aparılmış islahatların müsbət nəticələr verdiyini qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə, bu sahədəki dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi sayəsində 2019 iqtisadi ilində yaxşı nəticələr əldə olunub. Bununla bağlı dövlət başçısı dedi: Kənd təsərrüfatı sahəsində ciddi islahatlar aparılır və artım çox sürətlə davam edəcəkdir. Ötən il fermerlər üçün 380 mln. manat məbləğində subsidiyalar verildiyini söyləmək lazımdır. Bu subsidiyalar indi elektron kənd təsərrüfatı məlumat sisteminin vasitəsilə verilir və bu çox mütərəqqi bir sistemdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sığortası mexanizminin inkişafı başladı (<http://xalqgazeti.com/mobile/az/news/42720>. Ərzaq təhlükəsizliyi prioritet istiqamətdir).

Azərbaycanda qida balansı hər il aşağıdakı məhsul növləri üçün tərtib olunur: buğda, digər dənli bitkilər, paxlakimilər, un, çörək və çörək məhsulları, düyü, kartof,

səğan, tərəvəz, bostan, meyvə və giləmeyvə, ət, ət məhsulları, süd, süd məhsulları, tərəvəz kərə yağı, kərə yağı, çay və s. qida balanslarının təhlili göstərir ki, ölkədə ərzaq bazarındakı vəziyyət qənaətbəxşdir.

Ölkənin qida təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər sayəsində 2014-2019-cu ildə əsas qida məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi cədvəldə təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3: Ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi, %-lə (2014-2019)

Məhsullar	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Mal əti	87,7	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1
Qoyun əti	97,9	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6
Quş əti	98,0	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6
Yumurta	99,7	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8
Süd və süd məhsulları	76,3	84,3	87,7	86,1	86,7	86,3
Taxıl	60,6	64,5	63,8	66,3	74,1	67,3
Tərəvəz	103,4	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0
Kartof	89,7	89,1	85,5	89,1	90,8	87,8
Bostan məhsulları	100,4	100,0	100,2	100,2	99,7	100,8
Meyvə və giləmeyvə	120,1	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1
Üzüm	97,9	93,1	89,2	93,4	92,5	94,3
Şəkər və şəkərdən hazırlanan məhsullar	170,6	192,9	114,4	60,6	81,7	75,0
Bitki yağları	67,0	60,5	36,9	37,1	34,3	33,6
Marqarin	99,3	292,2	105,7	101,5	98,8	98,2
Kərə yağı	51,9	69,2	75,6	71,0	71,3	69,5

Mənbə: ARDSK.Statistik məcmuə, 2020: s.75-77.

Dövlətimiz qida təhlükəsizliyi sahəsində davamlılığı və dayanıqlığı təmin etmək üçün hərtərəfli tədbirlərin həyata keçirilməsi siyasətini davamlı olaraq həyata keçirir. Baxmayaraq ki, quş ətində və s. qidalarda özünütəminat səviyyəsi yüksəkdir amma yemçilik vəziyyəti o qədərdə yaxşı deyil. Respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələri, köməkçi təsərrüfatları, fərdi və ailə təsərrüfatları əkin sahələrində yetişdirilən yem hesabına yem istehsalını artırmaq üçün əla fürsətə malikdirlər. Amma yem bitkilərinin hər hektarından yem məhsulu bir yem vahidinin 16-18 sentnerini keçmir ki, bu da mövcud tutumdan 2-3 dəfə azdır.

Yem heyvandarlıq istehsalının intensivləşdirilməsində həlledici və əsas amildir. Ölkədə yeni bir mərhələyə - heyvandarlığın yenidən qurulmasına, iri

heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılmasına və sənaye əsasına keçdiyimiz bir dövrdə yem məsələləri ilə məşğul olmaq çox vacibdir.

Azərbaycanda kifayət qədər heyvan olmasına baxmayaraq, xarici ölkələrdən xüsusən də Gürcüstandan heyvanlar idxal olunur. Bu heyvanlar əsasən kökəlmə və kəsim üçün gətirilir. Azərbaycana əmtəlik heyvanların gətirilməsinə ehtiyac yoxdur. Yerli iş adamları ayrı-ayrısahibkarlarla heyvanların bəslənməsini və satışını təyin etmək üçün müqavilələr bağlamalı və buna uyğun hərəkət etməlidirlər (<http://www.azerbaijan-news.az/view-30709/%C3%96lk%C9%99nin-%C9%99rzaq-t%C9%99hl%C3%BCk%C9%99sizliyini-tam-t%C9%99min-etm%C9%99liyik>).

Yeri gəlmişkən, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına görə son illərdə Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin xeyli artdığını vurğulamaq istəyirəm. Dünya Bankına görə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun 2017 və 2018-ci illərdə illik 4 % artması Azərbaycanın hesabatda yer alan Şərqi və Mərkəzi Avropada lider ölkələrdən biri olduğunu göstərir. Aqrar islahatlar nəticəsində yerli kənd təsərrüfatı istehsalının artması heyvandarlıq məhsullarının əksəriyyətinin idxalında kəskin azalmaya səbəb olmuşdur. Ət və ət məhsulları idxalının həcmi 2,8%, süd və süd məhsulları 15,7%, mal-qara 74,5%, xırdabuynuzlu heyvanlar 94,2%, damazlıq cücə üzrə 51,6% azalma olmuşdur (<http://ikisahil.az/post/news-59559> Aqrar sahənin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi üçün başlıca amildir).

Başqa tərəfdən, The Economist Group-un Qlobal Qida Təhlükəsizliyi İndeksinə baxmaq kifayətdir. Bu hesabatla görə, son yeddi ildə Azərbaycanın ümumi ərzaq təhlükəsizliyi indeksi durmadan artmışdır. Hesabatla görə, 7 il ərzində bu artım 12,7 faiz bəndi olub və ölkəmiz bu göstəriciyə görə liderdir. Demək olar ki, digər ölkələrdə bu rəqəm ən yaxşı halda 6-7 % idi. 2019-cu il üzrə ölkəmiz həmin hesabatda üç pilləyə yüksəlmiş və 53-cü yeri tutmuşdur. Hazırda Azərbaycan qida təhlükəsizliyinə görə Asiya-Sakit okean regionunun ilk on ölkəsidir. Bu reytingdə ölkəmiz də keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarını qabaqlayır. Xatırladaq ki, hesabatla görə, son 7 ildə Azərbaycanda qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksinin artımı dünyada ən yüksək göstəricidir. Son 7 ildə də bu göstərici hesabatın əhatə etdiyi bəzi 113 ölkədə mənfi olmuşdur. Azərbaycan qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksindəki

mövqeyini davamlı olaraq yaxşılaşdırmışdı (<https://fins.az/az/biznes/229742/azerbaycanin-erzaq-tehlikesizliyi-gstericisi-esasli-sekilde-yukselib/>. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi göstəricisi əsaslı şəkildə yüksəlib).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Koronavirus pandemiyasının (COVID-19) və nəticədə dünya enerji və fond bazarlarında kəskin dalğalanmaların iqtisadiyyata, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirini azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər haqqında” Fərmanının icrasını təmin edin. orta müddət, daxili tələbatı genişləndirərək yeni iş yerləri açaraq iqtisadi artım və məşğulluq nisbətərini qorumaq üçün dövlətin orta müddət üçün iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərini müəyyənləşdirir.

Koronavirus pandemiyasının təsirinin bu il iqtisadiyyatın bəzi sahələrini zəiflətməsi gözlənilsə də, kənd təsərrüfatında artım proqnozlaşdırılır. Bildiyimiz kimi, 2020-ci ilin birinci rübündə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu əvvəlki ilə nisbətən 3,7 % artmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatı 2019-cu ilin ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 7%, tərəvəz ixracı 55%, pambıq toxumlarının ixracı 14,5% artmışdır.

Dövlət Taxıl Fondunun yaradılması həm də pandemiya və ya hər hansı bir fəvqəladə hadisə zamanı əhaliyə taxıl tədarüku ilə bağlı problemlərin yaranmaması üçün vaxtında verilən qərardır: Dövlət Taxıl Fondunun buğda ehtiyatları var. İşlər davam edir, ölkənin kartof ehtiyatları tələbatı ödəmək üçün kifayətdir. Ölkəmizdə kartof bazara girmək ərəfəsindədir. Soğan və digər tərəvəz istehsalı ilə bağlı vəziyyət də qaydasındadır (http://www.iqtisadiislahat.org/news/azerbaycan_hokumeti_erzaq_tehlikesizliyinin_teminatina_xususi_onem_verir-946).

DSK-ya görə, ölkədəki həqiqi şəkər ehtiyatları 395.000 tondur ki, bu da yaxın aylarda daxili istehlakın ödənilməsində problem olmayacağını göstərir. Ayrıca, 2020-ci il üzrə yanvar və fevral ayları ərəfəsində ölkəmizə 7.86 min ton düyü idxal edilmişdir. Hazırda düyü ehtiyatları təxminən 5 aya olan tələbatı ödəmək üçün kifayətdir. Ət və süd məhsulları əsasən yerli olaraq istifadə olunur. Əhalinin digər qida məhsulları ilə təminləşdirilməsi üçün işlər davam etdirilir. Tədbirlər planında

əhalinin qida və tibbi ehtiyaclarından ötrü zəruri sayılan bəzi məhsullar üzrə idxala görə ƏDV-dən müvəqqəti azad olma məsələsi nəzərdən keçiriləcəkdir.

10 fevral 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2019-2025-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Dövlət Proqramı hazırlanmışdır.

Dövlət proqramı qida təhlükəsizliyi tələblərinin və minimum keyfiyyət göstəricilərinin normallaşdırılmasına, məhsul sertifikatının yaxşılaşdırılmasına, qida zəncirinin mərhələlərində fəaliyyət göstərən qurumların qeydiyyatına alınmasına və dövlət reyestrinin aparılmasına, qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sahibkarlıq subyektlərinin rolunun və məsuliyyətinin artırılmasına, sistemin formalaşdırılması üçün görülən tədbirlərin daha sistemli və intensiv həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

2.2. Ərzaq məhsulları istehsalı ilə kənd təsərrüfatı islahatları arasında əlaqələrin təhlili

Bizim dövrümüzdə qida təhlükəsizliyi bəşəriyyətin ən global problemlərindən biridir. Taxıl becərilməsi problemin həllində əsas rol oynayır. Bu iqtisadiyyat aqrar-sənaye kompleksinin digər sahələri üçün bir sistem yaradaraq koordinasiya rolunu oynayır. Taxıl istehsalının vəziyyəti və taxıl bazarındakı mövqeyi beynəlxalq səviyyədə və ayrı-ayrı ölkələrin dünya praktikasında ərzaq təhlükəsizliyinin əsas göstəricisidir.

Taxıl istehsalının ölkə üçün sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, əhalinin çörək və çörək məhsulları ilə etibarlı təchizatı baxımından taxılın gündəlik istehlakın əvəzolunmaz məhsulu kimi əhəmiyyəti taxılın qidadakı əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Taxıl və onun məhsulları insan həyatının əsasını təşkil edir.

Taxıl istehsalı hər zaman diqqət mərkəzində olmuş və dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti olmuşdur. Eyni zamanda tərəvəz, meyvə, kartof və bostan məhsulları, heyvan məhsulları - ət və süd məhsullarından olan ət, süd və tərəvəz məhsullarının rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və insan qidasının kalorili tərkibinin formalaşmasında iştirak edir, onların həyati fəaliyyətini təmin edir. İnsanların qidaya

ehtiyacı yaş, peşə, iş şəraiti, milli xüsusiyyətlər, yaşayış yeri və digər amillərlə müəyyən edilir (Abasov İ. 2013: s.712).

Ölkənin müstəqilliyinin ilk günlərinin islahatlardan əvvəlki dövrlərində, təsərrüfatdakı geniş böhran səbəbi ilə subsidiyalaşdırılan kolxoz maaşlarına və ailə təsərrüfatından əlavə gəlir istehlakına alışmış bir kəndli, əslində hər ikisini də itirmiş və bu da istər-istəməz rifahını ən aşağı səviyyəyə qaytarmışdı. Buna qismən kollektivləşmə dövründə, dövlətin kənd təsərrüfatlarının infrastrukturunu qorumaq üçün bütün qayğıları kollektivləşdirmə dövründə formalaşmış stereotiplər asanlaşdırdı.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının ən vacib sahələrindən biridir. Əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının, habelə xammalın emalı və iqtisadiyyatın digər sahələrinin ödənilməsi kənd təsərrüfatı sektoru tərəfindən həyata keçirilir. Hər bölgədə iqtisadi inkişafın modernləşdirilməsi prosesində respublika iqtisadiyyatının mürəkkəbliyi, normal regional inkişafı və bütövlüyü müəyyənləşdirilməlidir. Respublikada iqtisadi inkişafın modernləşmə prosesi, digər ölkələrdə olduğu kimi, iqtisadi idarəetməyə də yeni yanaşma tələb edir.

Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi bu sahədəki ümumi amili artır. Məcmu amilin məhsuldarlığındakı artım istehsal amillərinin azalma sürətini kompensasiya edir və hətta ondan da çoxdur, sonra kənd təsərrüfatı istehsalında artım olur. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün işçi qüvvəsi və torpaqdan istifadə amillərinin artması durmadan artdığından, ümumi amil məhsuldarlığındakı artım xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə modernləşmənin ilk mərhələsində investisiyaların həcmi artırmaq lazımdır (Qasımlı V. 2014: s.312).

Kənd təsərrüfatı ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində, xüsusən bölgələrdə yaşayan insanların məşğulluğunda müstəsna rol oynayır. Dünya enerji bazarındakı proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsiri nəticəsində iqtisadiyyatın digər sahələrində işlərini itirən insanların bir qisminin yenidən kənd təsərrüfatına üz tutmasının bariz nümunəsidir. Hal-hazırda ölkədə əmək tələb edən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı, qısa müddətdə daha çox insanın bu sektorda işləməsinə imkan yaradır.

2019-cu ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər yüzdə 3,5 artdı. Əlavə dəyərin yüzdə 6,2-si kənd təsərrüfatına aiddir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatının dəyəri faktiki qiymətlərlə 7 milyard manat təşkil edib ki, bunun da 3,5 milyard manatı heyvandarlıq, 3,5 milyard manatı bitkiçilik payına düşmüşdür. 2019-cu ildə ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı 2018-ci ilin eyni dövrünə nisbətən 7,3 % artmışdır.

2019-cu ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 7836,7 milyon manat, ondan 4085,5 milyon heyvandarlıq, 3751,2 milyon manat bitkiçilik məhsullarının payına düşmüşdür. Əvvəlki illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları 7,2%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları 11,7%, heyvandarlıq məhsulları 3,5% artmışdır. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda bitkiçilik məhsullarının payı 45,4% -dən 47,9% -ə yüksəlmiş, heyvandarlığın payı isə 54,6% -dən 52,1%-ə enmişdir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əlavə dəyər artımı əvvəlki ilə nisbətən 7,3% təşkil etmişdir. Nəticədə, bu sektorun ölkənin ÜDM-dəki payı 2018-ci ildəki 5,3% -dən 2019-cu ildə 5,7% -ə yüksəlmişdir (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin illik hesabatı, 2020: s.2).

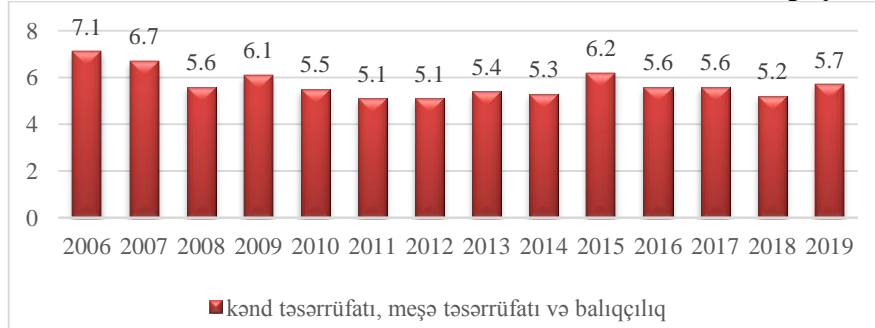
Heyvandarlıq istehsalı 2019-cu ildə davamlı artmağa davam etmişdir Hesabat ilində 573,3 min ton diri çəkiddə ət, 2129,4 min ton süd, 1827,1 milyon yumurta və 16,1 min ton yun istehsal edilmişdir. Keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ət istehsalı 16,7 min ton və ya diri çəkiddə 3,0 %, süd istehsalı 49,0 min ton və ya 2,4 %, yumurta istehsalı 150,9 milyon ədəd və ya 9 %, yun istehsalı 246,1 ton və ya 16 % artmışdır

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə məqsədyönlü, adekvat investisiya siyasəti tətbiq olunmasa, modernləşmədən danışmaq olmaz. 2017-ci ildə Milli Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən ümumilikdə 635,6 milyon manatlıq 1950-dən çox investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi üçün 146 milyon manat güzəştli kredit verilib. Bu kreditlərdən istifadə etməklə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi 6600-ə qədər yeni iş yeri təmin edəcəkdir. Kreditlərin 65% -i respublikanın bölgələrinin, 35% -i isə Bakı şəhərinin yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Bundan əlavə, güzəştli kreditlərin 67,6% -i kənd təsərrüfatı sektoruna yönəldilib.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda aqrar islahatların birinci mərhələsinin başlanğıcından bəri 20 illik dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 2,4 dəfə, o cümlədən bitkiçilik sahəsində istehsalın həcmi 2,3 dəfə, heyvandarlıqda 2,5 dəfə artmışdır. 2001-2015-ci illər arasında kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının xaricə ixracatı yerli istehsal hesabına 11,1 dəfə artmışdır. 2019-cu ilin sonunda Azərbaycan 943,3 milyon dollar dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edib ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 14,1% çoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında 760,7 milyon ABŞ dolları ilkin kənd təsərrüfatı məhsullarının payına düşdü (artım 12,2%). İşlənmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 182,6 milyon dollar (artım 23,3%) təşkil etmişdir. 2019-cu ildə Azərbaycan 7.836.7 milyard manat dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edib ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 7.2% çoxdur. Heyvandarlıq məhsullarının həcmi 4 milyard 85,5 milyon manat (artım 3,5%), bitkiçilik məhsullarının ixracı 3 milyard 751,2 milyon manat (artım 11,7%) təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatının yüksək templəri də bu sahənin ÜDM-dəki payının artmasına səbəb oldu. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında kənd təsərrüfatında, meşə təsərrüfatında və balıqçılıqda ÜDM-də əlavə dəyərin payı 5,6 faiz təşkil edib. Xatırladaq ki, 2018-ci ilin eyni dövründə bu rəqəm 5 faiz təşkil etmişdir. Aşağıdakı qrafik 3-də 2006-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatının ÜDM-də pay dinamikasını verək.

Qrafik 3: 2006-2019-cu illərdə ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı, %-lə

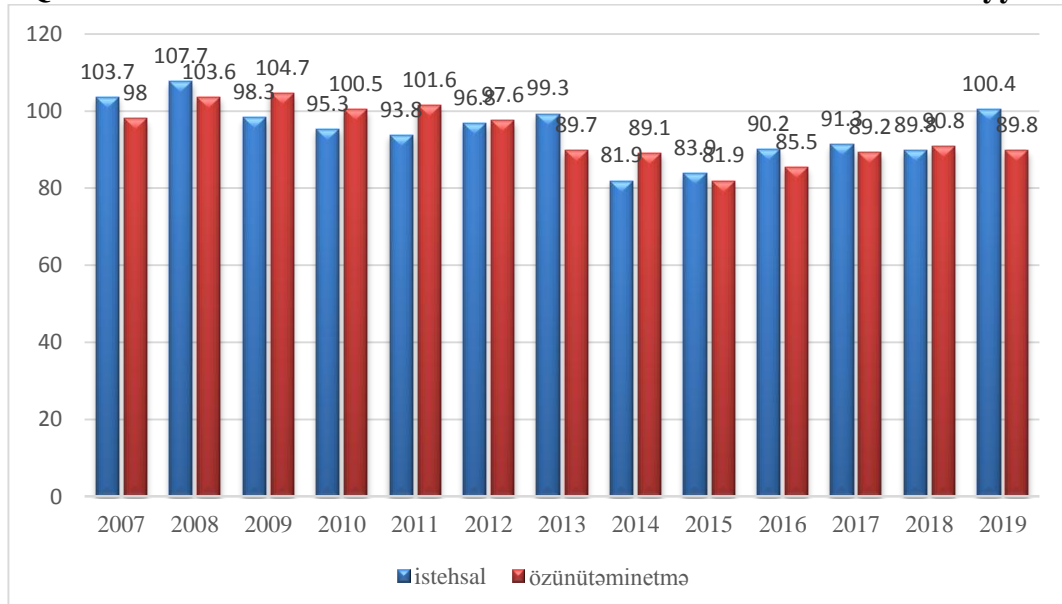
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi 2019-cu ilə nisbətə 2006-cı ildə kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı daha yuxarı olmuşdur. Ümumilikdə kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı illər üzrə təhlil etsək artan azalan üzrə dinamiklik təşkil edir.

2019-cu ilin birinci yarısının nəticələri göstərir ki, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının artımı hər istiqamətdə müşahidə olunur. Beləliklə, bu ilin ilk altı ayında taxıl məhsulu 40,7 faiz, tərəvəz istehsalı - 13,3 faiz, bostan məhsulları istehsalı - 37,5 faiz, meyvə və giləmeyvə istehsalı - 21,1 faiz, tütün istehsalı - 27,8% artmışdır. Heyvandarlığın böyüməsi də sabit bir sürətlə davam edir (diri çəkiddə ət istehsalı 3%, süd istehsalı 2%, yumurta istehsalı 4,5%), xüsusilə barama istehsalı 24 % artmışdır.

Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına görə, 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmi əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə dəyər ifadəsində 27,9% artaraq ixrac 411,8 milyon dollar təşkil edib. Bu ilin ilk altı ayında, 2018-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə tərəvəz ixracı 2,5%, meyvə 42,2%, tütün 28,6 %, pambıq ixracı isə 2,6 dəfə artdı (<https://atm.gov.az/az/news/34/kend-teserrufati-mehsullari-istehsalinda-6-ay-erzi/>).

Qrafik 4: 2007-2019-cu illərdə kartof istehsalı və özünütəminatmə səviyyəsi

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İllərə nəzər salsaq kartof istehsalı və özünütəminatmə səviyyəsinin dəyişməsi dinamik olmuşdur. 2017-ci ildə istehsal 91,3 % təşkil etmişdir, özünütəminatmə səviyyəsi 89,2 % olmuşdur. 2018-ci ildə istehsal 89,8 % olduğu halda, özünütəminatmə 90,8 % səviyyəsində olmuşdur. 2019-cu ildə istehsal yüksək olsa da (100,4 %) kartofla özünütəminatmə nisbəti 89,8 % olmuşdur. Beləliklə təhlildən görüldüyü kimi son illərdə kartofla özünütəminatmə səviyyəsi azalmağa doğru getmişdir. Azərbaycanda, bir qayda olaraq, ilin əvvəlindəki kartofun qalığı həmişə qida məhsulları üçün istehlak olunan məhsulun 70% -dən çoxunu təşkil edir.

Azərbaycan bostan məhsulları ilə tamamilə özünü təmin edir və müstəqillik illərində bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. 2015-ci ildə 364,8 min ton qarpız istehsal olunurdusa, 2019-cu ildə bu rəqəm 350,2 min ton olmuşdur. 2020-ci ilin yanvar-avqust ayları ərzində ölkəmiz 2,04 mln. dollar dəyərində qarpız ixrac etmişdir ki, bu da 2019-cu ilin ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 10,1 % çoxdur. 8 ay ərzində qovun ixracatı 4300 ton təşkil etmişdir. Məhsulların 68,6% -i Rusiyaya, 25,2% -i Ukraynaya, 5,4% -i Gürcüstana ixrac edilmişdir. 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycanda 363,2 min ton qarpız istehsal edilmişdir ki, bu da 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,8 % çoxdur.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən və aparılan tədqiqatlar əsasında kənd təsərrüfatında istehsalın dinamikasının əsasən ilkin şərtlərlə müəyyən olunduğu və əmək məhsuldarlığının daha çox islahat siyasətindən asılı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Eyni zamanda, ilkin şərtlər transformasiyanın ilkin mərhələsində istehsal həcmələrinə təsir göstərərsə, sonrakı inkişaf qiymət tənzimlənməsi, konsolidasiya və torpaq bazarının konkret “güc paketləri” yaradılması kimi amillərin olduğu dövlətin islahat siyasətindən, eləcə də torpaq bazarından asılıdır.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq aqrar islahatların özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, islahatlardan əvvəlki, islahatdakı və müasir dövrlərdəki kompleks, fəaliyyət prinsipləri, sənaye və qurumlar arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmi, infrastruktur, prioritetlər baxımından inkişaf və nəticədə struktur islahatının idarəetmə formaları və metodları əhəmiyyətli fərqliliklərə sahib fərqli strukturlardır. Müasir dövrdə bu fərqliliklərə qarşı tarazlaşdırılmış struktur islahatı daxili rəqabət

yaradılmalıdır. Hansı ki, prinsipcə, aqro-sənaye kompleksinin yeni və eyni zamanda müasir bir sisteminin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları arasındakı iqtisadi münasibətlər sisteminin idarəetmə obyektini kimi yaradılmasını nəzərdə tutur ki, burada da iqtisadi dəstək alt sisteminin təkmilləşdirilməsi, çox quruluşlu kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, təsirli müxtəlif mülkiyyət formaları və idarəetmə növləri sonrakı konsolidasiya ilə iqtisadi cəhətdən müstəqil bazar subyektlərini yaratmalıdır.

2.3. Ərzaq məhsulları daxili bazarının inkişafının xüsusiyyətləri və göstəriciləri

Azərbaycanın son illərdəki sürətli inkişaf dinamikası aqrar sektorda qazanılan nailiyyətlər timsalında daha aydın görünür. Ümumiyyətlə, davamlı və hərtərəfli dövlət dəstəyi sayəsində ölkəmizdə kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli bir artıma nail olunmuşdur. Dövlətin iqtisadi inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində mühüm cəhətlərdən biri olmaqla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyi kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv inkişafını özündə birləşdirir və pulsuz ərzaq tədarükünə imkan verir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib komponentlərindən biri olan qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi və siyasi gücünü əks etdirir. Dörd əsas amil qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusilə vacibdir. Bu amillərə istehsal gücünün mövcudluğu, istehsal, məhsul keyfiyyəti və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti daxildir. Yerli istehsal hesabına dövlət ehtiyat fondlarının yaradılması ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən ehtiyat qida fondlarının yaradılması və istifadəsi problemlərinə həll yollarının tapılması əsas məqsədlə yerli istehsalın artırılmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, daxili istehsalın artırılmasında əsas problemlərdən biri də dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaq və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daxili bazarın xarici təsirlərdən qorunmasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və tələb olunan səviyyəyə çatdırılmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və gəlir artımı yerli məhsul istehsalının artması ilə sıx bağlıdır. Dövlətin iqtisadi mənafeələrinə və siyasi suverenliyinə və qida təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərən amillər arasındakı əsas problemlər ölkə əhalisinin ərzaq təchizatıdır.

Beləliklə, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması əhalinin yaşayış səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. (<http://www.etsim.az/upload/File/documents/02-2017/documents-19-file.pdf>).

Bu baxımdan dövlətin kənd təsərrüfatı siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalında artım və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması xeyli dərəcədə bazar münasibətləri şəraitindən asılıdır. Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək və kənd təsərrüfatı istehsalçıları müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki ehtiyatlarla təmin etmək əsas məsələlərdəndir. Nəzərə alınmalıdır ki, bölgələr daxil olmaqla bölgələrdəki torpaqların tərkibi, xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı və ixtisaslaşma tədqiqatlarında ehtiyat təmin etmək üçün düzgün həll yolu tapmaq lazımdır. Bundan əlavə, işçi qüvvəsi daxil olmaqla əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə qida təhlükəsizliyi mənbələrinin təmin edilməsində vacib amillərdən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, istehsalın intensivləşdirilməsi yerli istehsal hesabına ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas amildir. Ölkə əhalisinin etibarlı qida tədarükünün yaradılmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri də ölkədə kifayət qədər qida ehtiyatlarının yaradılması ilə yanaşı rəqabətli istehsalın əldə edilməsidir. Bu baxımdan, ölkə əhalisinin bazar şəraitində adekvat ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət qida ehtiyatlarının formalaşmasının bütün mümkün təsirli forma və aspektlərini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək xüsusilə vacibdir, dövlətin iqtisadi gücü regional inkişaf əsasında qiymətləndirilir. Yerli qida bazarının yaxşılaşdırılması birbaşa ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ölkə əhalisi üçün etibarlı ərzaq təminatının təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Bazar mexanizminin kənd təsərrüfatı sektorundakı istehsalın artım sürətinə görə təşkili bir çox ölkədə sübut edilmişdir. Bu çərçivədə araşdırma bu sahələrdəki mövcud problemlərin araşdırılmasına yönəldilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi əsas amillərin müəyyən cəhətlərini, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və əhalinin qidaya olan tələbatının ödənilməsində xüsusi rol oynayan mənbələrin təmin edilməsini araşdırmaqdır. Tədqiqatın nəticələrinə görə mövcud problemlərin həlli üçün təklif və təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir. Əvvəlcə, ölkədə ərzaq

məhsullarının hazırkı vəziyyətini və gözləntilərini və aqrar sektorda qida tədarükünün formalaşmasında qida bazarı problemlərini araşdırmağa çalışdıq. Qida təhlükəsizliyini təsir edən bir neçə amil var. Bunlardan biri də istehsal prosesidir.

Bu sahədə tədqiqatlar aşağıdakı istiqamətlərdə planlaşdırılmalıdır:

- Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yerli istehsalın rolunun artırılması, rəqabət qabiliyyətli yerli istehsalın təşkili, qida ehtiyatlarının artırılması zərurəti;

- Qida təhlükəsizliyinə təsir edən əsas amillər əsas qida məhsullarının istehsalında özünü təmin etmə səviyyəsidir;

- Ölkədəki müxtəlif qida məhsullarının mövcud ehtiyat vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- Effektiv qida təhlükəsizliyinin optimal həcmnin təşkili ilə bağlı praktik təkliflərin hazırlanması.

Müasir iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının kənd təsərrüfatında ticarət sistemindəki vasitəçilərə satılması bir sıra səbəblərə görə ölkədə yayqındır:

1. Hal hazırda buğda, ət və süd məhsulları dövlət üçün strateji əhəmiyyət daşıyır və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təsərrüfatlarda istehsal olunur, məhsulların çoxu dövlət ehtiyacları üçün satılmır;

2. Bazar qurumları vasitəsi ilə sərbəst şəkildə satıla bilən məhsullar (kartof, tərəvəz, ailə və kəndli təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunan şirələr və s.) baha başa gəlir, tez xarab olur, yüksək qazanc, əlavə emal, yüksək nəqliyyat xərcləri və s. tələb səbəbiylə satıla bilməz.

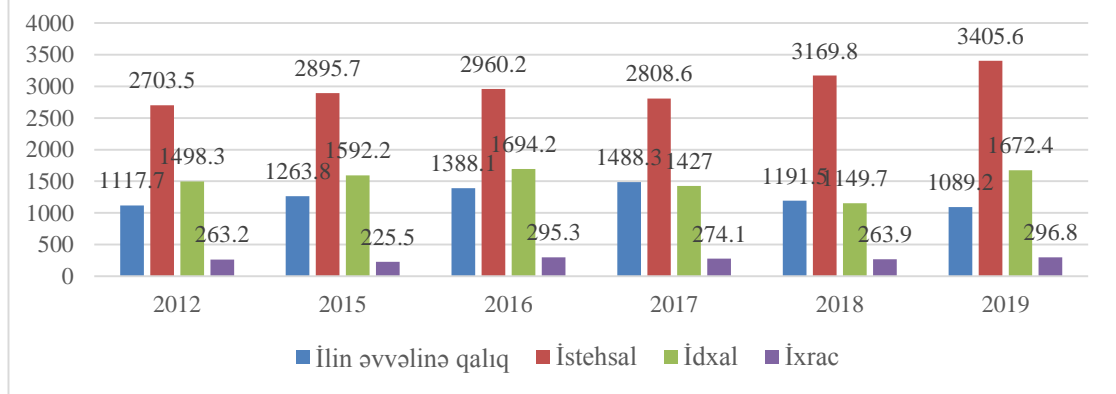
Fermer təsərrüfatlarının daxili və xarici bazarlarda mövqelərini gücləndirmək üçün hərtərəfli tədbirlər sistemi hazırlanmalıdır. Hərtərəfli tədbirlər sistemi rəqabət qabiliyyətinin artırılması deməkdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçıları əsasən öz məhsullarını emal edirlər və bəzi hallarda xaricdən gətirilən kənd təsərrüfatı məhsulları. Beləliklə, “istehsal olunan məhsul” termini burada iki mənada istifadə olunur:

- birinci halda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı;

- ikinci halda, emal müəssisələri, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları və ev təsərrüfatlarının kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və təkrar emalı nəticəsində qida məhsulları istehsal etməsi gözlənilir.

Bunun üçün Azərbaycanın əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının qida balanslarına ayrıca baxaq. Ölkəmizdəki dövlət qida ehtiyatlarından bəhs edərkən yalnız Dövlət Taxıl Fondundan danışmaq olar. Əslində, istehlak səbətinin əsasını təşkil edən bir çox məhsul ehtiyatı yaradılmalıdır ki, ərzaq bazarı süni qiymət artımlarından qorunsun. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı bitkiçilik məhsulları üzrə göctəriciləri diaqramlarda öz əksini tapmışdır.

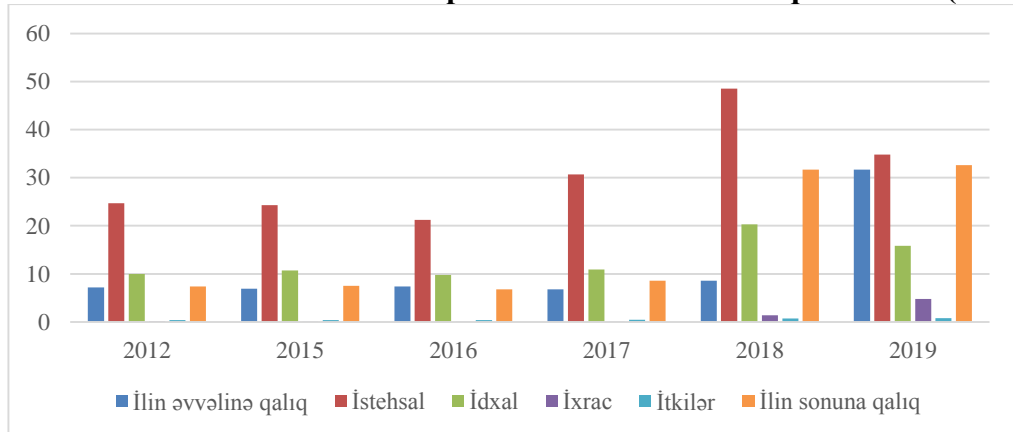
Qrafik 6: 2012-2019-cı illərdə dənli taxıl məhsulları üzrə ərzaq balansları (min ton)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ildə taxıl istehsalı 3.54 milyon ton olmuşdur ki, bu da 2018-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6.9% çoxdur.

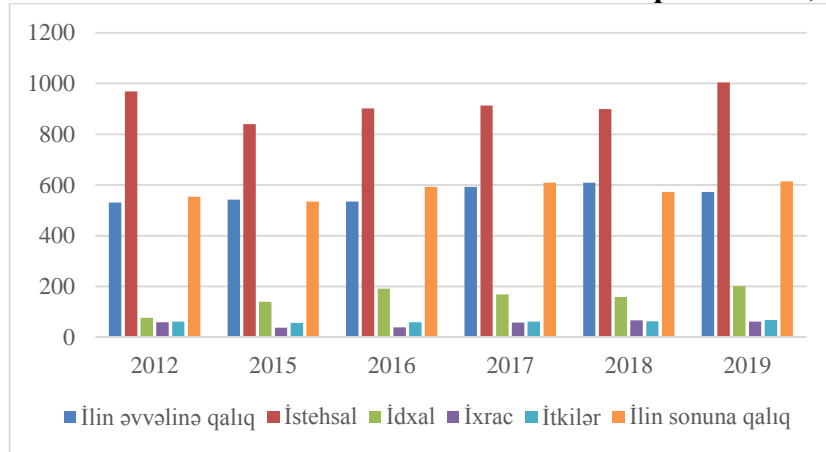
Qrafik 7: 2012-2019-cı illərdə dənli-paxlalı bitkilər üzrə ərzaq balansları (min ton)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dənli və paxlalı bitkilərdə idxal baxımından 2015-ci ildə 10,8 min ton, 2018-ci ildə isə 20,3 min ton, 2019-cu ildə isə 15,8 min ton olmuşdur. İstehsal artsa da, idxalda da artım az deyil. 2019-cu ildə müəyyən qədər özünütəminatmə yaxşı olmuşdur. Amma yenə də bu qiymətlər əhalinin ehtiyaclarının tam ödənmədiyini bildirməyə əsas verir. Bu baxımdan istehsalın artırılması üçün bu ərazidə becərilən sahənin artırılması vacibdir.

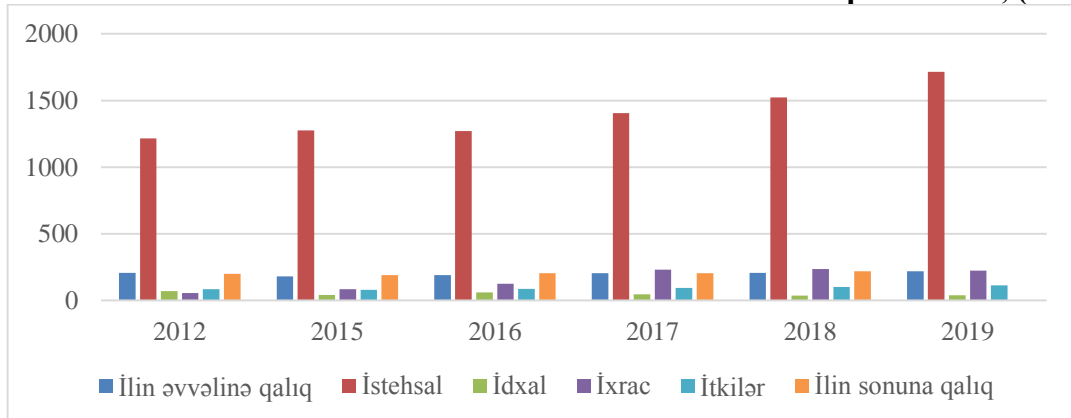
Qrafik 8: 2012-2019-cü illərdə kartof istehsalı üzrə ərzaq balansları, (min ton)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Kartof ixracatına nəzər salsaq, 2018-ci ildə isə 66,6 min ton, 2019-cu ildə 61,8 min ton olmuşdur. Bu göstərici çox aşağıdır. İstehsal yüksək olduğu halda idxalda artım olmuş, ixracda isə aşağı nəticə əldə olunmuşdur. Bu da 67,7 min ton itkilərə gətirib çıxarmışdır.

Qrafik 9: 2012-2019-cü illərdə tərəvəz və bostan istehsalı üzrə ərzaq balansları, (min ton)

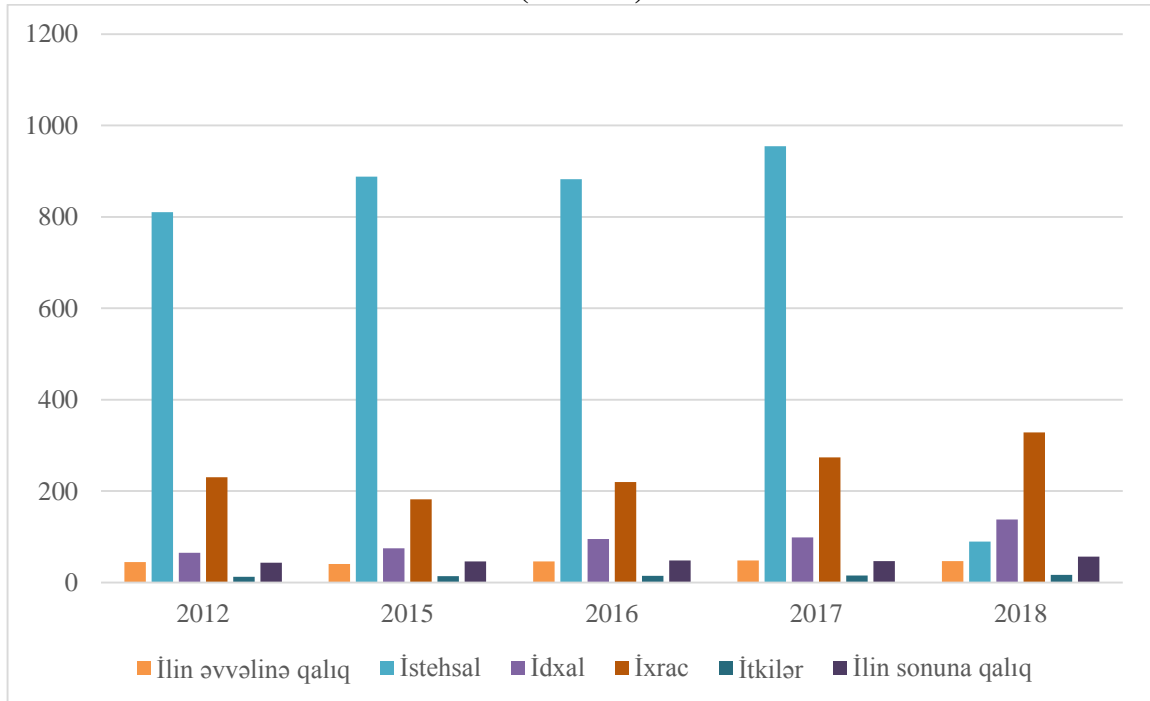

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tərəvəz və bostan məhsullarının idxalı 2015-ci ildə 45,9 min ton, 2018-ci ildə 36,7 min ton, 2019-cu ildə 39,8 min ton olmuşdur. Dinamiklərdən görüldüyü kimi idxalda azalma var. 2019-cü ildə 2015-ci ilə nisbətən 6,1 min ton azalma olmuşdur. İxracat 2015-ci illə müqayisədə 2019-cü ildə 138,9 min ton artım olmuşdur.

Belə ki, 2019-cü il dekabrın 1-i vəziyyətinə intensiv və superintensiv meyvə bağlarının sahəsi 2018-ci ilə nisbətən 6.7% artaraq cəmi meyvə bağlarının 13.1%-ni təşkil etmişdir. Nəticədə, meyvə və giləmeyvə sahələri 3.8 % artdığı halda, bu sahələrdən məhsul istehsalının artımı 8.8 %-ə bərabər olmuşdur. İxrac potensialı yüksək olan fındıq istehsalının artırılması məqsədilə yeni salınacaq bağlar üçün ərazilərin seçilməsi, ting ehtiyatlarının tədarükü, əkin işlərinin optimal müddətdə və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün zəruri tədbirlər görülmüş, 2019-cü il ərzində 3722.4 hektar sahədə yeni fındıq bağları salınmış, fındıq əkmələrinin sahəsi 78.6 min hektara çatdırılmışdır.

Qrafik 10: 2012-2019-cü illərdə meyvə və giləmeyvə istehsalı üzrə ərzaq balansları, (min ton)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik məlumatlardan göründüyü kimi, bostan məhsulları xaricində məhsullar üçün yaradılan məhsul ehtiyatlarının strukturunda idxal olunan məhsul həcminin payı artmağa davam etmişdir. Hazırda Azərbaycan ərzaq bazarının taxıl və taxıl məhsulları seqmenti daha çox beynəlxalq bazarlardan asılıdır. Göründüyü kimi, son beş ildə yaradılan taxıl və paxlakimilər ehtiyatlarının təxminən 30% -i idxaldan qaynaqlanır. Ölkənin taxıl və taxıl istehlakında idxalın payı daha yüksəkdir. Çünki, Azərbaycanın gətirdiyi taxılların demək olar ki, hamısı qida məqsədi ilə birbaşa əhaliyə verilir. Son illər Azərbaycanın bölgələrində kənd təsərrüfatı sektorunda qida istehsalının artım dinamikası heyvandarlıqda daha çox özünü göstərir. Son bir ildə ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi xeyli artmışdır.

Cədvəl 4: 2012-2019-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıq məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsi, %-lə

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün növ mal qara və quş əti	92,4	92,4	94,7	87,9	84,7	82,7	82,5
- Mal əti və ət məhsulları	86,3	87,7	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1
- Qoyun (keçi) əti və ət məhsulları	97,7	97,9	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6
- Donuz əti və ət məhsulları	36,0	16,6	17,8	7,0	5,6	5,5	5,3
- Quş əti və ət məhsulları	98,5	98,0	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6
Süd və süd məhsulları	76,0	76,3	84,3	84,7	86,1	86,7	86,3
Yumurta	100,0	99,7	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8
Balıq və balıq məhsulları	71,7	72,8	77,6	82,3	81,2	83,1	82,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təhlilə görə, Azərbaycan Respublikasında ət istehsalı 2017-ci ildə 86,3 % artmış, bu rəqəm 2018-ci ildə 85,1 %, 2019-cu ildə 86,1 % təşkil etmişdir. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 1% artım deməkdir. İlin əvvəlində ət məhsullarının qalığı 2017-ci ildə 1,5 min ton, 2018-ci ildə 4,8 min ton, 2019-cu ildə 5,1 min ton əvvəlki ilə nisbətən bir qədər fərqli olduğu halda, süd üçün bu rəqəm 2017-cü ildə 4,9 min ton, 2018-ci ildə 5,6 min ton, 2019-cu ildə 9,6 min ton olmuşdur. Heyvandarlıq sahəsində stabil artım 2019-cu ildə də davam etmişdir. Hesabat ilində diri çəkiddə 573.3 min ton ət, 2129.4 min ton süd, 1827.1 milyon ədəd yumurta və 16.1 min ton yun istehsal olunmuşdur. Keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ət istehsalı diri çəkiddə 16.7

min ton və ya 3.0 faiz, süd istehsalı 49.0 min ton və ya 2.4 faiz, yumurta istehsalı 150.9 milyon ədəd və ya 9 faiz, yun istehsalı isə 246.1 ton və ya 16 faiz artmışdır

Beynəlxalq ekspertlərin fikrincə, Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi göstəriciləri əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli yaxşılaşmışdır və orta səviyyədə qiymətləndirilir. Təhlil olunan illər ərzində əsas növ bitkiçilik məhsulları ilə özünü təminat və idxaldan asılılıq səviyyəsində də müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 5: Əsas növ bitkiçilik məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsi, %-lə

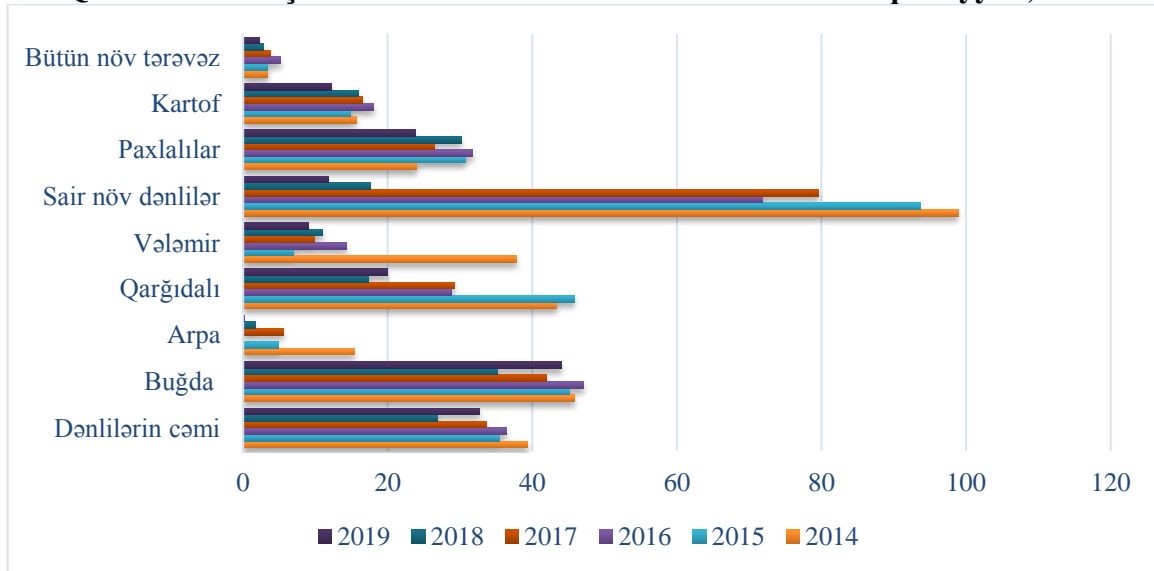
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Dənlilərin cəmi	63,9	60,6	64,5	63,8	66,3	74,1	67,3
buğda	55,9	54,1	54,8	52,9	58,1	64,8	57,2
arpa	97,8	84,6	95,1	101,7	94,4	103,1	100,2
qarğıdalı	60,0	56,7	54,1	71,1	70,7	82,7	80,0
vələmir	89,3	62,2	93,1	85,7	90,1	89,2	90,9
sair növ dənlilər	2,3	1,1	6,3	32,0	20,4	82,3	88,2
Paxlaları	76,6	76,5	69,3	68,4	73,7	72,0	76,1
Kartof	97,6	89,7	89,1	85,5	89,2	90,8	87,8
Bütün növ tərəvəz	102,3	103,4	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0
Pomidor	109,3	112,1	113,7	119,0	130,9	138,0	132,5
Bostan məhsulları	100,0	100,4	100,0	100,2	100,2	99,7	100,8
Meyvə və giləmeyvə	121,8	120,1	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1
Qoz və fındıq	134,9	151,4	132,5	141,9	152,9	130,0	138,2
Nar	104,7	103,5	103,7	105,2	104,5	106,3	110,7
Üzüm	94,8	97,9	93,1	89,2	93,4	92,5	94,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, hər məhsul üçün göstəricilər müxtəlif illər üçün verilir. 2017-ci ildə 66,3 %, 2018-ci ildə 74,1%, 2019-cu ildə 67,3 % olan taxıl tədarük səviyyəsinə görə 6,8% azalma deməkdir. Kartof dinamikasına gəldikdə, 2017-ci ildə 89,2%, 2018-ci ildə 90,8%, 2019-cu ildə isə bu rəqəm 87,8 % olduğu qeyd edilə bilər. Bu nəticə 2018-ci ilə nisbətən 3,0% azdır. Bütün növ tərəvəz məhsullarında özünü təmin etmə səviyyəsi 2017-ci ildə 115,2%, 2018-ci ildə 115,0%, 2019-cu ildə isə 112,0% təşkil etmişdir. Burada da 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətə 3,0% azalma müşahidə edilmişdir. Meyvə və giləmeyvə 2017-ci ildə 122,4%, 2018-ci ildə 123,3%, 2019-cu ildə 123,1 olmuşdur. Burada da 2017-2019-

ci illərə cüzi artım müşahidə edilmişdir. Üzüm istehsalına gəldikdə, özünütəminatmə səviyyəsində bir artım olduğunu qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, nəticədə bütün məhsul məhsullarında artım və azalma müşahidə olunduğunu söyləmək olar. Digər tərəfdən, idxaldan asılılıq səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Qrafik 11: Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi, %-lə

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, ölkədə potensial qida təhlükəsizliyi yerli istehsal ilə qarşılana bilər. Bu vəziyyətdə torpaq ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə əsas şərtlərdən biridir. Əkinçilik dövriyyəsinə qayıdan torpaqlar hesabına heyvandarlıq üçün yem bazası təşkil etmək və beləliklə, ölkəmizdə rəqabətli heyvandarlıq istehsalını təmin etmək mümkündür. Hal-hazırda yem bazasının olmaması heyvandarlıq məhsullarını bahalı edir ki, bu da onları idxal məhsulları ilə rəqabət edə bilmir. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qida ehtiyatlarını səmərəli təşkil etmək, ölkədə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daha çox məsələyə daha çox diqqət yetiriləcəkdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

3.1. Aqrar sektorda istehsalın stimullaşdırılması və idxalın əvəzlənməsi yolları

Mövcud iqtisadi vəziyyətdə kənd təsərrüfatında və bütövlükdə aqrar regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf tempi maliyyə təminatından asılıdır. Çünki digər sahələrdə olduğu kimi, aqrar sektordakı mövcud imkanların reallaşdırılması və müəyyən olunmuş hədəfə çatması kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və stimullaşdırılması yolu ilə həll olunur. Bu baxımdan aqrar sektorda qabaqcıl maliyyələşdirmə və stimullaşdırma metodlarının tətbiqi və davamlı təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sektor üçün inkişaf etmiş maliyyələşdirmə metodlarının seçilməsi və tətbiqi hər bir ölkənin və regionun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyini göstərir.

Bununla yanaşı, digər sahələrdə fəaliyyət göstərən bir çox iqtisadi təşkilat birbaşa aqrar sektor ilə əlaqəli olduqları üçün kənd təsərrüfatının inkişafının maliyyə mexanizminin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və ya buna adekvat cavab verməli olurlar. Bu o deməkdir ki, aqrar sektorda fəaliyyət göstərən iqtisadi təşkilatların maliyyələşdirilməsinin yaxşılaşdırılması və bu sahədə qabaqcıl metodların tətbiqi üçün əlverişli şəraitin yaradılması yalnız sektor daxilində deyil, ümumiyyətlə sektorlararası yaradılması da çox vacibdir (Əhmədov R.K. 2015: s.149-161).

Aqrar sektorun dövlət tənzimləməsinə münasibəti də aqrar islahatların gedişatına və son nəticələrinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Bu səbəbdən, aqrar sektor, digər sahələrdən fərqli olaraq həm məhsul istehsalı və satışı, həm də çox istehsal şəraitində dövlət dəstəyinə və köməyinə ehtiyac duyur. Burada dövlət tənzimlənməsi əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, təsərrüfat və kooperativlərin gəlirli işi və s. stimullaşdırmağı hədəfləyir. Kənd təsərrüfatında iqtisadi və hüquqi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə edən və tənzimləyən qanun və qaydaların mövcudluğu zəruri şərtlərdən biridir. Bu cür qanunlar əsasında kənd

təsərrüfatının inkişafı müxtəlif iqtisadi mexanizmlər vasitəsi ilə məhsulların istehsalı və satışı - vergilər, kreditlər, büdcə ayırmaları, subsidiyalar və s. vasitəsilə təmin edilir.

Bu gün aqrar siyasətin əsas məqsədi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, kənd yerlərində yoxsulluğu aradan qaldırmaq, yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, şəxsləri məşğulluqla təmin etmək, daxili bazarı qorumaq, uyğun xarici əlaqələr qurmaq, müxtəlif kənd təsərrüfatı xammalı emal sənayelərinin ehtiyaclarını ödəməkdir. Buna görə, ilk növbədə, ödənilməmiş qida tələbatının səviyyəsi bərpa olunmalı, istehsal olunan və idxal olunan qida keyfiyyəti və əhalinin istehlak etdiyi qida strukturu yaxşılaşdırılmalıdır.

Aqrar sektorun hazırkı vəziyyətində ölkənin maliyyə sisteminin uyğun və sabit inkişafını təmin etmək üçün istehsal həcmi artırmaqla daxili bazarın səmərəliliyini təmin etmək lazımdır. Bunun üçün əmtəə istehsalçılara, xüsusən də kredit mənbələri istiqamətində kifayət qədər maliyyə mənbəyi olmayan ölkələrə istehsalçıların iqtisadi maraqları nəzərə alınmaqla (güzəştli faiz dərəcələrinin tətbiqi və s.) iqtisadi fəaliyyətlərinin səfərbər edilməsində son dərəcə vacib olan dövlət köməyi lazımdır (Nəsibova X.İ. 2013: s.13).

Cədvəl 6: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu, mln. manatla

İl, ay	Cəmi	Ticarət və xidmət sektoru	Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru	Kənd təsərrüfatı və emal	İnşaat və əmlak	Sənaye və istehsal sektoru
2012	12243,7	2649,3	396,7	546,2	1270,3	1297,6
2013	15422,9	2219,9	288,2	733,3	2362,6	1516,4
2014	18542,6	2680,7	195,8	847,3	2555,1	2027,8
2015	21730,4	3158,0	316,5	508,1	3063,2	1948,3
2016	16444,6	2467,0	596,2	441,3	1908,6	1265,6
2017	11757,8	2069,2	315,5	429,2	546,2	621,2
2018	13020,3	2379,5	419,2	470,0	368,8	706,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten 02/2019: s.19.

Cədvəl 6-dan görüldüyü kimi kənd təsərrüfatına qoyulan kreditlərin miqdarı ildən ilə artmaqda davam edir. Bu addımlar aqrar sektorun inkişafına, kənd təsərrüfatında tərəqqiyə nail olmaq üçün atılan addımlardır.

Aqrar istehsalın intensivliyini təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Stimullaşdırma tədbirləri ümumiyyətlə müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir, o cümlədən aqrar-sənaye kompleksində sahələrarası qiymət qeyri-bərabərliyinin azaldılması və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirləri və xərcləri arasında uyğunsuzluğun zəiflədilməsi əsasında sahənin investisiya imkanlarının artırılması probleminin həllində ciddi irəliləyişlərə nail olmaq üçün aqrar istehsalçıların aldıkları istehsal vasitələrinin ən mühüm növlərinə (onların kənd təsərrüfatında istehsal xərclərinin formalaşdırılmasında rolunu nəzərə almaqla) ünvanlı subsidiyalar verilməsi təcrübəsinin genişləndirilməsi, eyni zamanda qiymətlərin tənzimlənməsinin bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar-sənaye sistemi daxilində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri arasında inteqrasiya və kooperasiya əlaqələrinin inkişafı təmin edilməlidir.

Digər vacib məsələ aqrar-sənaye kompleksi sistemində kənd təsərrüfatında istehsala qoyulan investisiyaların əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində bazar mexanizmlərinin formalaşdırılmasıdır. Sahələrarası qiymət qeyri-bərabərsizliyinin azaldılması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirlərinin xeyli artırılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda istehsalın genişləndirilməsi baxımından məhdud sahəyə malik təsərrüfatların gəlirlərinin istehsal təyinatlı investisiyalara yönəldilməsi məsələsinin aktuallığı yüksəlir. Bunun üçün ilk növbədə fermerlərin özlərinin xüsusi vəsaitləri hesabına investisiya qoyuluşunun tətbiq mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, istehsalçılara daha geniş dövlət investisiya yardımı mexanizminin yaradılması zəruridir. Maliyyə imkanlarının məhdudluğu şəraitində investisiya yardımlarının aqrar-sənaye kompleksinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə dövlətin məqsədli proqramları çərçivəsində öncül istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilməsi mühüm məsələlərdəndir. Bunun üçün bir tərəfdən istehsalçıların aldıkları kreditlər üçün faizlərin ödənilməsinə köməyin əsaslı şəkildə genişləndirilməsi, digər tərəfdən investisiya krediti resurslarının fermerlərin əldə etməsinə təminat yaradılması lazımdır. Bu istiqamətdə ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının

aldıqları kreditlər üçün təminat və zəmanət sistemi yaradılmalıdır. Torpağın girov qoyulması mexanizminin formalaşdırılması ilə yanaşı xüsusişdirilmiş kredit zəmanəti institutunun yaradılması imkanlarının araşdırılması da məqsədəuyğundur. Digər mühüm məqam aqrar-sənaye kompleksinə dövlətin kapital qoyuluşunun müəyyənləşdirilməsində müstəqil iştirakının səmərəliliyinin yüksəldilməsidir, o cümlədən kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların münbitliyinin bərpa edilməsi və yüksəldilməsi, torpaq və su ehtiyatlarının qorunması, istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, işlərin məqsədli proqramlar üzrə tam həcmdə maliyyələşdirilməsi məsələləri həll edilməlidir. Büdcədən investisiya qoyuluşları üçün ayrılan vəsaitin bölüşdürülməsində aqrar sferanın öncüllüyünün diqqətdə saxlanması, bu xətt üzrə kənd təsərrüfatına yönəldilən vəsaitin nisbi həcmi ilə aqrar sektorun ümumi daxili məhsulda payı arasında uyğunluğun gözlənilməsi məqsədəuyğundur.

Səmərəli aqrar sahə resurslardan minimum istifadə etməklə çox miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalına nail olmağı nəzərdə tutur. Beynəlxalq təcrübədə bu mənada oxşar ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığındakı fərqlər bu ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektorunun nə qədər müasir olduğunu göstərir. FAO-nun hesablamalarına görə, 2030-cu ilədək əhali gündəlik 3050 kilokalori qida istehlak edəcək ki, bu da mövcud istehlakdan 9% çoxdur. Bu yanaşmanı Azərbaycana tətbiq etsək, 2030-cu ildə qidaya olan daxili tələb 26,5% artacaqdır. Artan ərzaq ehtiyaclarını məhdud kənd təsərrüfatı mənbələri ilə ödəməyə yalnız modernləşmə yolu ilə nail olacağına inanılır. Modernləşdirmə istehsal amillərinin məhsuldarlığını artıracaq və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı qida ixracatını da genişləndirəcəkdir (Qasımlı V. 2014: s.312).

Modernləşmə məsələləri azərbaycanlı alim iqtisadçı Z. Səmədzadənin əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir. O, Çinin kənd təsərrüfatının inkişafını aqrar sektorun modernləşdirilməsi ilə əlaqələndirərək qeyd etmişdir: “kənd təsərrüfatı sektorundakı xərclər bu sahədəki elm və texnologiya nailiyyətlərinin genişləndirilməsinə yönəldilir”. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi zamanı azərbaycanlı alim iqtisadçı infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət

yetirmiş və bu yolla yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq mümkün olduğunu bildirmişdir.

Aqrar sektorun inkişafında modernləşmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Modernizasiya əsasən yeni kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvan cinslərinin yüksək məhsuldar sortlarının tətbiqi, mineral gübrələrin və pestisidlərin istifadəsini və kənd təsərrüfatı texnologiyasının təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Amerikalı alim T.W. Schultz kənd təsərrüfatında modernləşməni ənənəvi istehsaldan texnoloji istehsala keçmək üçün bir fürsət kimi təsvir etdi. 60-cı illərdəki “yaşıl inqilab” da modernləşmə sayəsində mümkün oldu (Qasımlı V. 2014: s.312).

Aqrar sektorda modernləşmə bir proses olaraq həm geniş, həm də intensiv şəkildə genişlənmiş təkrar istehsalın inkişafını əhatə edir. Kənd təsərrüfatında inkişaf əsas fondların (binalar, tikililər, avadanlıqlar və s.) istifadəsinin artırılması yolu ilə əldə edilirsə, bu geniş bir yoldur, əgər məhsuldarlığın artması səbəbindən belə bir böyümənin intensiv şəkildə əldə edildiyi düşünülürsə yeri gəlmişkən modernləşmə kənd təsərrüfatının inkişafını intensivləşdirir, modernləşdirilmiş avadanlıqlara və daha ixtisaslı işçi qüvvəsinə daim artan investisiyalar aparır və kənd təsərrüfatı istehsalında davamlı bir artıma səbəb olur. Modernizasiya siyasəti mürəkkəbliyə, alternativliyə və mümkün risklərdən sığortaya əsaslanır və bu kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artmasına kömək edir (Гусейнова С.Г. 2019: с.795-808).

Modernləşməni sürətləndirə biləcək əsas istiqamət yenilikçi inkişafdır. Bazar təhlili uğurlu kənd təsərrüfatı yeniliyinin dörd komponentini müəyyənləşdirir: istehlakçılar, rəqiblər, davamlı rəqabət üstünlüyü və daxili imkanlar. Yeniliklərin uğuru üçün əsas şərtlər özünəməxsusluğu və davamlılığı, eyni zamanda təqlid imkanlarının məhdud olmasıdır. İnnovasiyanın bu qədər yüksək tələblərə cavab verməsi üçün onun yaradılması üçün böyük mənbələrə sahib olmaq lazımdır. Buna görə də yeniliklərin özünəməxsusluğu və faydalılığı ilə onların yaradılması üçün mənbələrin dəyəri arasında bir tarazlıq tapa bilmək çox vacibdir. Resurslarda yeniliyə bu qədər yüksək tələbat yeniliklərin əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə

yaradılmasına gətirib çıxarır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün idxal və bu yeniliklərin tətbiqi, yəni modernləşmə daha tipikdir.

İdxalı əvəzetmə modeli, bir ölkənin müəyyən xarici istehsal olunmuş malların idxalını məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər gördüyünü, yerli istehsal olunan məhsulları xarici məhsullara üstünlük verdiyini və milli sənayeləşməni təşviq edir. Ölkənin milli istehsaldan asılı olduğunu deyə bilərik. Bu vəziyyətdə ixracat idxaldan çoxdur və yerli məhsullarla rəqabəti məhdudlaşdırmaq üçün idxal minimuma endirilir. Bu model əsasən uzun müddət inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan asılı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilmişdir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarında idxal payını azaltmaqlazımdır. Bu addım hökumətin idxal əvəzetmə siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Bu gün Azərbaycan özünü toyuq və yumurta, tərəvəz və meyvə kimi kənd təsərrüfatı məhsulları ilə 90-100 % təmin edir. Bununla birlikdə, bu məhsulların istehsalında komponentlərin və xammal idxalının payı böyükdür. Bu xüsusilə qablaşdırma üçün də keçərlidir. Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli qablaşdırma istehsal edən bir çox müəssisə var. Buraya mineral gübrələr, kombinezon və avadanlıq əlavə edə bilərsiniz.

Rusiya fedrasiyasında idxalın əvəzedilməsi istiqamətində Kənd Təsərrüfatında idxalı əvəzetmə proqramı hazırlanmışdır. Bu proqram idxal əvəzetmə üzrə uzunmüddətli strateji hədəflər məcmusudur. Xüsusilə, əsas alt proqramlara bitkiçilik, heyvandarlıq və heyvandarlıq məhsullarının təşviqi daxildir. Bu sahələrin hər biri üçün xammalın emalı və hazır məhsulun satışı üçün proseslərin inkişafı planlaşdırılır. Ölkəmizdə də bu cür proqramın hazırlanması məqsədəuyğun olar.

Azərbaycanda ərzaq qiymətləri getdikcə bahalaşır və təcrübənin də göstərdiyi kimi bu tendensiya yalnız artacaq. Bütün bunlar ölkədə idxal əvəzetmə proqramının işlədiyini və Azərbaycanın özünü qida ilə təmin edə biləcəyinə dair açıqlamalara baxmayaraq baş verir. 2016-cı ilin sonunda hökumət yerli istehsalın stimullaşdırılmasına, ölkədən xarici valyuta axınının məhdudlaşdırılmasına və gömrük gəlirlərinin həcmnin artırılmasına ümid edərək gömrük rüsumlarını artırdı.

Dövlət investisiyaları hesabına müasir meliorasiya və suvarma sistemləri inşa edilir. Eyni zamanda, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması ölkədə kənd təsərrüfatı

məhsullarının artımının stimullaşdırılmasına və yerli istehsal hesabına əhalinin ərzaq təminatının daha da yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Hazırda aqrar sektorun daha da inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

3.2. Azərbaycanın aqrar bazarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqlamətləri

Milli təhlükəsizlik, ölkənin bütövlüyünün qorunması, siyasi, iqtisadi və sosial məsələlərin, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin müstəqil bir subyekti kimi dövlətin maraqlarının həllidir. Milli təhlükəsizlik sistemi müəyyənləşdirilən və iqtisadi təhlükəsizlikdən irəli gələn siyasətlərə əsaslanır. İqtisadi inkişaf üçün prioritet sayılan ərzaq təhlükəsizliyi, milli təhlükəsizlik üçün əsas amillərdən biridir.

İqtisadi təhlükəsizlik birbaşa vacib sahələrlə əlaqəli iqtisadiyyat növlərini əhatə edir- istehsal, kredit və maliyyə, kənd təsərrüfatı, tikinti. Bu baxımdan, bu gün ərzaq təhlükəsizliyinə böyük diqqət yetirmək lazımdır, çünki bu iqtisadi təhlükəsizliyin əsaslarından biridir. Ərzaq təhlükəsizliyi dünya bazarlarının inkişafından asılı olmayaraq əhaliyə sabit qida tədarüku təmin edən iqtisadiyyatın bir sahəsidir.

Aqrar-sənaye kompleksində bazar münasibətlərinin inkişafı əsasən bazarın strukturu ilə müəyyən edilir. Bu da bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlardan ən əhəmiyyətli sahibkarlıq forması və təşəbbüskarlıq, əmtəə istehsalçıların və alıcılarının sayı, istehsal olunan məhsul növü, qiymətə nəzarət dərəcəsi, gəlir, gəlirdən əldə olunan gəlirdir. Aqrar bazar kənd təsərrüfatı xammal mübadiləsi sahəsində sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini özündə birləşdirir. Qida və ehtiyatlar mürəkkəbdir və aqrosənaye kompleksinin bütün sahələrini əhatə edir.

Aqrar bazarın vacib bir hissəsi onun infrastrukturudur. Həm də bütün bazarın uğurlu fəaliyyətini təmin edən ticarət təşkilatları və xidmətləri birləşdirir. Buraya birjalar, topdansatış və pərakəndə ticarət, auksionlar, yarmarkalar, broker firmaları, xarici ticarət təşkilatları, reklam agentlikləri, konsaltinq və məlumat xidmətləri və audit təşkilatları daxildir.

Aqrar bazar ixtisaslaşmış bazarları əhatə edir: kənd təsərrüfatı xammalı və qida məhsulları, istehsal vasitələri (maddi ehtiyatlar), torpaq, işçi qüvvəsi. Sadalanan

bazarların heç birinin olmaması və ya inkişaf etməməsi bazar münasibətlərinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur (Quliyev E.A. 2015: s.320).

Səmərəli qidalanma üçün yüksək keyfiyyətli qidanın istehlak edilməsi həll edilməli olan əsas məsələdir. Ərzaq təhlükəsizliyi hansı orqanların qida təhlükəsizliyinə cavabdeh olmasına görə dörd səviyyəyə bölünə bilər: global, dövlət, yerli və ailə (ev). Dövlət səviyyəsində ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyəti qanunverici orqan və ya hökumət tərəfindən müəyyən edilir. Fəaliyyətləri iqtisadi inkişafın sabitliyinə, dövlət fondlarının formalaşmasına və daxili ərzaq bazarında tələb və təklif tarazlığına yönəlib. Yerli səviyyədə, yerli hökumətlər (bələdiyyələr, bölgələr, əyalətlər) ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməli və əhalinin onu əldə etməsi üçün gəlir əldə etməsi üçün şərait yaratmalıdır.

Hazırda aqrar sektorun inkişafı iqtisadi şaxələndirmə strategiyasında mühüm istiqamətlərindəndir. Əhalini əsas ərzaq məhsulları üzrə etibarlı təmin etmək və ölkənin məşğul əhalisinin çoxunun çalışdığı kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı siyasəti 1990-cı illərin ortalarında qoyulmuşdur. Beləliklə, MDB ölkələrinin arasında uyğun torpağa aid islahatlar Azərbaycanda həyata keçirildi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kömək mexanizmləri formalaşdırıldı və Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) daxil olmaqla beynəlxalq təşkilatlarla bu sahədə mühüm layihələr başlandı. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı təsdiq edildi. Bu proqram çərçivəsində görülən işlər nəticəsində kənd təsərrüfatı və qida məhsulları istehsalı xeyli artmışdır. Nəticədə Azərbaycanın aqrar sektorunun daha da inkişafı üçün görülən tədbirlər genişləndi və daha dinamik oldu və Azərbaycan Prezidentinin iqtisadiyyatı şaxələndirmək strategiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Beləliklə, aqrar sektorda təxminən 1,5 milyon insanın məşğulluğu baxımından bu sahənin inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizlik və yoxsulluğun azaldılması üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının əsas istiqaməti müasir texnologiyalara əsaslanan istehsalın intensivləşdirilməsidir. Ölkəmizdə kənd

təsərrüfatı istehsalı üçün mövcud təbii ehtiyatlar və iqlim şəraiti əlverişlidir, lakin olduqca məhduddur. Məsələn, ölkəmizdə adambaşına əkinçilik sahələri 0,22 hektar əkin sahəsi də daxil olmaqla 0,55 hektardır. Otlqlarımız tələbatla müqayisədə çox azdır. Əsas heyvandarlıq bölgələrini ələ keçirmək bu problemi daha da artırır. Su ehtiyatlarımız da məhduddur. Buna görə də Azərbaycan intensiv texnologiyalara əsaslanan istehsalın genişləndirilməsi üçün tədbirlər görür.

Aqrar sahənin inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatının inkişafı, yoxsulluğun azaldılması bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün qəbul edilmiş dövlət proqramlarında aparıcı yer tutmuşdur. 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı, Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Dövlət Proqramı (2002-2005), Sosial-İqtisadi Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası bölgələrinin proqramları (2004-2008) və digər qəbul edilmiş sənədlər, o cümlədən fermerlərə maliyyə və texniki dəstək, sahibkarlığın inkişafı, bölgələrdə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, yerli məhsulların istehlakında payını artırmışdır.

Yeni texnologiyaların və müasir avadanlıqların istifadəsi kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək və qida istehsalını artırmaq üçün vacibdir. Ancaq dövlət dəstəyi olmadan bu sahədə dönüş etmək mümkün olmazdı, çünki yeni texnologiyaların cəlb edilməsi, müasir kənd təsərrüfatı texnikalarının alınması çox vəsait tələb edir. Bunu nəzərə alaraq 2004-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Aqrolizinq ASC-nin yaradılması haqqında sərəncam verdi. Ölkəyə mineral gübrələrin, pestisidlərin, texnoloji avadanlıqların, tinglərin, buğda toxumlarının, damazlıq heyvanların çatdırılması və digər funksiyalar Aqrolizinq ASC-yə həvalə edilmişdir. “Aqrolizinq” ASC dövlət büdcəsindən alınan kənd təsərrüfatı məşinlərini və texnoloji avadanlıqlarını fiziki və hüquqi şəxslərə maya dəyərinin 20% -i və qalan məbləği 10 ilə qədər (dəyərindən asılı olaraq) əvvəlcədən ödəmək şərti ilə fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verir və ya satır. Bu günə qədər Aqrolizinq ASC vasitəsi ilə 9452 müxtəlif markalı kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır.

Dövlət siyasətinin əsas istiqaməti həm də daxili ərzaq bazarının idxaldan asılılığını minimuma endirmək və qida ehtiyatlarının yaradılması üçün hərtərəfli tədbirlər görməkdir. 2008-ci ilin may ayında ölkə Prezidenti əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi üçün ayrıca Dövlət Proqramı qəbul etdi. Bu proqram 2008-2015-ci illər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu Dövlət Proqramı Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından ən vacib sənəddir. Proqram qəbul edildikdən sonra, büdcədən kənd təsərrüfatına nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün 2009-cu ildə ayrılan xərclər əhəmiyyətli dərəcədə - 44% artaraq 388,2 milyon manata çatmışdır. Bu artım tendensiyası sonrakı illərdə də davam etdi və gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasına yönəlmiş dövlət siyasəti nəticəsində 2003-cü ildən bəri kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı sabit bir tendensiyaya çevrilmişdir. 2003-2007-ci illərdə kənd təsərrüfatı sektorunda real artım orta hesabla ildə 4,5 % təşkil etmişdir. Bu tendensiya sonrakı illərdə də davam etdi: kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsalı 9,4%, heyvandarlıq 3,6%, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 6,8 % artmışdır. 2014-cü ilin 9 ayının nəticələrindən sonra kənd təsərrüfatı sektoru 6,3 % artım əldə olunmuşdur. Həmçinin keçən ilə nisbətən taxıl istehsalı 1,6 %, o cümlədən buğda istehsalı 1,7 % artmışdır. Statistika görə, kənd təsərrüfatı Azərbaycanın ÜDM-nin 5.4 %-ni təşkil edir. Əsas fondların 7.9% -i və məşğul əhalinin 38% -i burada cəmləşmişdir. Hazırda bu sahədə 24 min müəssisə, 2800 fərdi sahibkar, 10 min ailə ferması və 550 emal müəssisəsi fəaliyyət göstərir. 2015-ci ildə qida istehsalı 102,9 % olmuşdur.

Kənd təsərrüfatındakı artım tendensiyasını qorumaq üçün hökumət bu sahədə subsidiyalar və güzəştli kreditlər siyasəti həyata keçirir. Tədqiqat institutunda istehsal olunan məhsuldar toxumların maya dəyərinin 30-40% -i dövlət tərəfindən ödənilir. Yanacaq fermerlərə 50 % endirimlə satılır və onlar gübrələri maya dəyərinin 50-75% -i ilə alır. Bu subsidiyalar bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən ayrılan vəsaitin çox hissəsi kənd təsərrüfatına sərf

olunur. Ət, süd və yağ istehsalını artırmaq üçün damazlıq heyvanları ölkəyə gətirmək üçün xüsusi bir proqram da mövcuddur. Bu proqram çərçivəsində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bu günə qədər dövlət hesabına Avropa ölkələrindən 5000-dən çox damazlıq heyvan idxal edib və bu proses gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Bu məqsədlə dövlət məhsuldar cinsləri olan təsərrüfatların yaradılmasını dəstəkləyir, Fransa, Almaniya və digər Avropa ölkələrindən gətirilən yüksək məhsuldar cinslər istehsalçılara 50 % endirimlə 3 il müddətinə icarəyə verilir. Bu heyvanlar əsasında genişmiqyaslı qapalı heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması dəstəklənir və eyni zamanda dövlət dəstəyi ilə iri taxıl komplekslərinin yaradılması da prioritetdir. İstehsalçılara keyfiyyətli toxum və gübrə tədarükünü yaxşılaşdırmaq üçün dövlət büdcəsindən subsidiyalar ayrılır (Rəsulova İ. 2016).

Digər bir fəaliyyət sahəsi iri fermer təsərrüfatlarının yaradılmasıdır və yaxın illərdə yemlə təmin etmək üçün Prezidentin tapşırığı ilə ölkədə 50 iri taxılçılıq təsərrüfatının yaradılması lazımdır. Hazırda Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı əhalinin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını ödəməyə imkan verir (bəzi məhsullara əlavə olaraq, müəyyən dərəcədə bəzi məhsullarda) və mütəxəssislər tərəfindən bu baxımdan orta səviyyədə qiymətləndirilir. Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensiala malik ölkələrdən biridir və bu sahədə ardıcıl dövlət siyasətinin davam etdirilməsi gələcəkdə 2-3 dəfə artıma nail ola bilər. Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyasında əsas istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilmişdir.

Əhalini etibarlı qida ilə təmin etmək hər bir dövlətin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Ölkədə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq, sağlam və məhsuldar həyat tərzinin qəbul edilmiş normalarına uyğun olaraq hər bir vətəndaşın qida ilə tam təminatını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 25 avqust 2008-ci il tarixdə, 2008 - 2015, Etibarlı Təhlükəsizlik Dövlət Proqramı təsdiq etmişdir.

Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 avqust 2008-ci il və 12 sentyabr 2008-ci il tarixli müvafiq

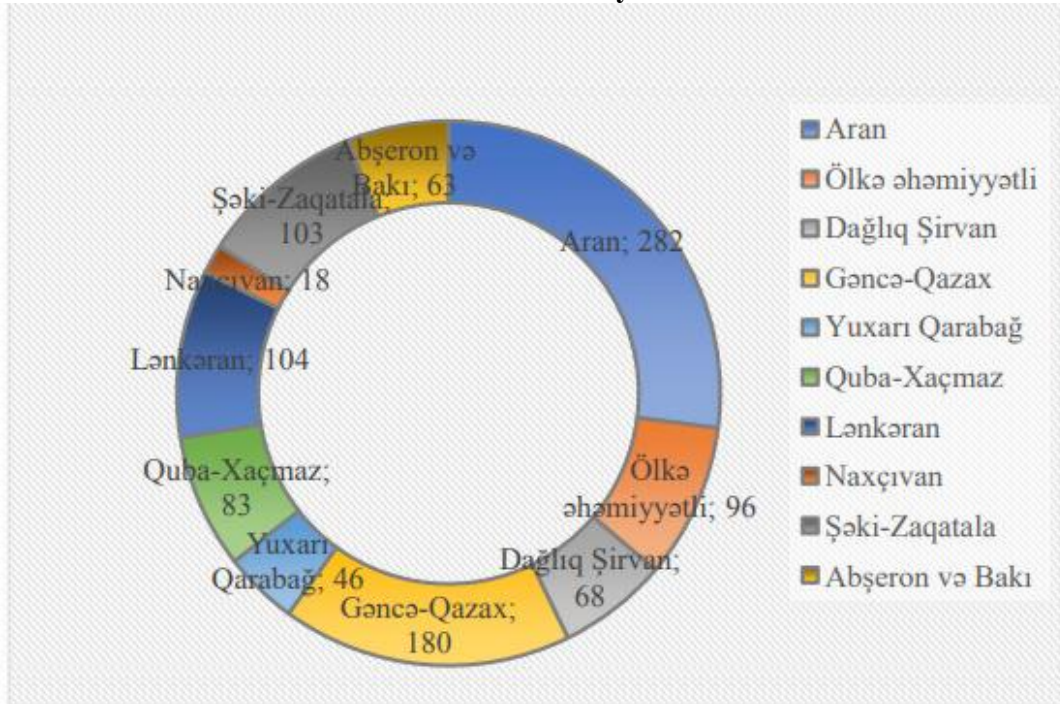
sərəncamları qəbul edilmişdir. Bu sərəncamlara uyğun olaraq, müvafiq mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının təsdiq etdiyi cədvəllərə uyğun olaraq, ölkədə qida istehsalının artırılması, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli qida ilə təmin olunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2014-cü il tarixli Fərmanına əsasən, 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının əhalisi üçün dövlət büdcəsində 186,2 mln. manat maliyyələşdirmə nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət Proqramının çərçivəsində aparılan məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq 2016-cı il 1 yanvar tarixinə qarşıda da daxil olmaqla 951,0 min hektar taxıl və dənli paxlalı bitkilərdən ümumi taxıl məhsulu əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 25,8% artmışdır. Bundan əlavə, keçən ilə nisbətən kartof 839,8 min ton və ya 2,5%, tərəvəzlər 1273,3 min ton və ya 7,2%, bostan məhsulları 484,5 min ton və ya 9,9% artmışdır. Məhsullar, meyvələr və meyvələr 886,3 min ton və ya 4,2%, yaşıl çay yarpaqları 578,9 min ton və ya 22,1%, yığılmış üzümlər 157,0 min ton və ya 6,3% artmışdır.

Prezident İlham Əliyev 2019-cu il 29 yanvar tarixində ölkənin bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün həyata keçirilən üç əsas dövlət proqramından sonra hədəf siyasəti çərçivəsində dördüncü olan 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramını təsdiqlədi. 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramının fəaliyyət planında 947 tədbir nəzərdə tutulub. Bunlardan 96-sı respublika əhəmiyyətli, 851-i iqtisadi rayonlarda keçiriləcəkdir.

Şəkil 1: 2019-2023-cü illər Dövlət Proqramında regionlar üzrə həyata keçiriləcək tədbirlərin sayı

Mənbə: 2019-2023-cü illər Dövlət Proqramında regionlar üzrə həyata keçiriləcək tədbirlərin sayı <https://economy.gov.az/uploads/fm/files/DP/Regionların%20iqtisadi%20inkişafı.pdf>

Proqramın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası bölgələrinin davamlı və balanslı inkişafını təmin etmək, o cümlədən davamlı inkişaf, yüksək standartlara cavab verən sosial təminat və təbii ehtiyatları səmərəli istifadə prinsiplərinə əsaslanan rəqabətli iqtisadiyyatın yaradılmasıdır. Dövlət Proqramı aqrar sektorun inkişafı üçün aşağıdakı tədbirləri aparmağı nəzərdə tutmuşdur:

- ölkənin vacib ərzaq növləri ilə özünütəminatmə səviyyəsinin artırılması;
- ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalını artırmaq;
- əkin sahələrini suvarma suyu ilə təminatını yaxşılaşdırmaq.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

- kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv artımına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında əməkdaşlığın inkişafı;
- aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafına dəstək;

3.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin beynəlxalq aspektləri

Yetərli miqdarda təhlükəsiz qidaya əlçatanlıq, həyatı qorumaq və sağlamlığı möhkəmləndirmək çox vacibdir. Bu səbəbdən bu amilin davamlılığını təmin etmək sivilizasiyanın qarşısında duran və beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb edən ən çətin vəzifələrdən biridir.

1992-ci ildə Romada bəşəriyyət üçün qidalanma probleminin həlli yollarının müzakirə olunduğu beynəlxalq bir konfrans keçirildi. Konfrans iki beynəlxalq təşkilatın - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) təşəbbüsü ilə keçirilmişdir. Konfransın plenar iclasında paradoksal məlumatlar yayımlandı: planetin hər sakini üçün kifayət qədər qida istehsal olunduğu bir dünyada təxminən 800 milyon insan daim aclıq çəkir. Nəticələri olduqca aydındır - xəstəlik, uşaqlarda zəka geriliyi, erkən ölüm. Nəticə olaraq, ayrı-ayrı əyalətlərdə qida çatışmazlığı milli miqyasda açıq bir təhlükədir.

2020-ci ilə qədər insanların sayı 1990-cı illərə nisbətən 30-32% artacaq. Qidanın mövcudluğu və dünyanın daim artan əhalisinin qida ehtiyaclarının həyata keçirilməsi üçün kənd təsərrüfatı istehsalını intensivləşdirmək, qida paylanması səmərəliliyini artırmaq və prinsipcə yeni texnologiyalar və logistik sxemləri mənimsəmək lazımdır. Qeyd edək ki, bu da öz növbəsində əlavə imkanlar açmaqla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində riskləri də xeyli artıracaqdır. Fikrimizcə, bugünkü texnoloji metodların özləri nəinki qidanın keyfiyyətinə, eyni zamanda elementar təhlükəsizliyinə də təhdid mənbəyidir. Həm də unutmamalıyıq ki, daimi iqlim dəyişikliyi gələcəkdə təhlükəsizliyə də mənfi təsir göstərəcəkdir: davamlı temperatur dalğalanmaları qida istehsalından marketinq və nəqliyyata qədər ərzaq təhlükəsizliyinin bütün mərhələlərində risklərin artmasına səbəb olacaqdır.

ÜST-nin rəsmi məlumatları 2017-ci ilədək zərərli bakteriya və kanserogen maddələr ehtiva edən təhlükəli qidalar, 0,5-dən çox olan çirklənmiş qida istehlakı nəticəsində yaranan xərçəngdən ishala qədər 200-dən çox xəstəliyin səbəbidir. Qidada yoluxucu xəstəliklər uşaqlar üçün ən təhlükəlidir: ölümlərin 30% -dən çoxu beş yaşınadək uşaqlarda olur.

Yuxarıda göstərilənlər qida keyfiyyəti problemlərinin və ərzaq təhlükəsizliyinin tədricən birləşməsi prosesinə şahidlik edir. Başqa bir açıq tendensiya, ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin artan qloballaşmasıdır. Əlbətdə ki, ərzaq təhlükəsizliyi ayrı-ayrı dövlətlərin milli iqtisadiyyatının, ticarət və turizm infrastrukturunun inkişafına kömək edir, davamlı inkişaf amillərindən biridir. Bununla yanaşı, müasir şəraitdə daha da geniş çeşidli qida məhsullarına tələbatın artdığı bildirilməlidir. Əvvəllər üç əsas əlaqəni (istehsal - tədarük - istehlak) özündə birləşdirən qida zənciri, həm əlaqələrin hər birinin daha böyük daxili seqmentləşdirilməsindən, həm də qloballaşma şəraitində qida tədarükü zəncirlərinin beynəlxalq bir xarakter qazandığından ibarət olan əsas dəyişikliklərə məruz qalır.

Məhsul axınları yüksək sürətlə və uzun məsafələrdə hərəkət edir və regional qida böhranlarına və yerli epidemiyaların sürətlə beynəlxalq fəvqəladə hallara keçməsinə səbəb olur. 2010-cu illərdə qloballaşan ticarət şəraitində transmilli hala gələn hər qitədə qida yoluxucu xəstəliklərinin ortaya çıxdığı bildirildi.

Beləliklə, bu gün milli hökumətlərin, qida istehsalçıların və istehlakçıların birgə fəaliyyəti hərtərəfli ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin həyata keçirilməsinin əsas şərtidir. Eyni zamanda, qlobal ərzaq təhlükəsizliyini yaratmaq üçün iki vacib vəzifəni həll etmək lazımdır:

- bu sahədə səmərəli beynəlxalq nəzarət və regionlararası əməkdaşlığın koordinasiyası üçün davamlı bir model hazırlamaq;
- bu sahədə milli qanunvericiliyi inkişaf etmiş beynəlxalq tələb və standartlara uyğunlaşdırmaq (Моисеев Е.Г. 2017: с.76-82).

Dünya Ərzaq Təhlükəsizliyi Zirvəsinin Bəyannaməsində (2009) belə deyilir: “Ərzaq təhlükəsizliyi, bütün insanlar həmişə qida ehtiyaclarını və aktiv, sağlam bir həyat üçün qida üstünlüklərini ödəmək üçün kifayət qədər təhlükəsiz qidaya fiziki, sosial və iqtisadi cəhətdən çatdıqda mövcud olur. Ümumiyyətlə, mövcud beynəlxalq təşkilatların sistemi, fəaliyyətlərinə dair tənzimləmə bazası, onlar tərəfindən hazırlanmış qaydalar bütün maraqlı dövlətlərin ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin pozulması ilə

əlaqəli xəstəliklərin qarşısının alınması sahəsindəki fəaliyyətlərini birləşdirməyə imkan verir (Позняковский В.М. 2012: с.44).

Beynəlxalq və regional strukturların yaradılması, onların müvafiq normativ sənədlərin, standartların və qaydaların tərtib edilməsi, qida məhsullarının elmi əsaslandırılmış sertifikatlaşdırma sisteminin tətbiqi məqsədi ilə həyata keçirilir. Bu hədəfə çatmaq üçün aşağıdakıları həyata keçirmək lazımdır:

- ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək sahəsində milli qanunvericilik normalarını və beynəlxalq standartların tələblərini birləşdirmək;

- ərzaq məhsulları və onların təhlükəsizliyi ilə bağlı milli qanunvericilik aktlarının beynəlxalq hüquq subyektləri tərəfindən qarşılıqlı tanınmasını təmin etmək;

- təhlükəsizlik ekspertizası aktlarının qarşılıqlı tanınmasını təmin etmək;

- sertifikatlaşdırma mərkəzlərinin fəaliyyəti üçün vahid beynəlxalq və regional qaydalar sistemi formalaşdırmaq;

- maddi, informasiya və ticarət əməkdaşlığı üçün şərait yaratmaq, sertifikatlaşdırma testlərinin istehsalı zamanı yaranan mümkün münaqişə vəziyyətlərinin həlli mexanizmlərini müəyyənləşdirmək.

Hazırda qlobal ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin əsas əlaqələri bunlardır (Серафимович А.Е., Просеков А.Ю. 2018: с.235-253).

- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), 1945-ci ildə qurulmuşdur. ÜST, qlobal sağlamlıq problemlərinin həlli beynəlxalq və regional səhiyyə strukturlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsindən məsul olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının daxili struktur bölməsidir;

- Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) 1946-cı ildən fəaliyyət göstərir. Təsisçiləri ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində də daxil olmaqla beynəlxalq humanitar standartlar sistemi yaratmaq üçün səyləri birləşdirən 25 regional və milli təşkilatdan ibarət təşkilatdır;

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı - FAO. BMT-nin bu struktur bölməsi kənd təsərrüfatı və ərzaq sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığı təmin edir, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına,

beynəlxalq standartlar sistemi inkişaf etdirilərək qıdanın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş tədbirlərin inkişafına kömək edir.

FAO-nun beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasında aparıcı rolunu qeyd etmək lazımdır: bu gün qanun pozuntularının nəticələri bu sahədə hüquq-mühafizə təcrübəsinin əsasını təşkil edir. Bunlara, ilk növbədə, Dünya ƏrzaqTəhlükəsizliyi üzrə Roma Bəyannaməsi (1996), Beynəlxalq Ticarətdə Bəzi Təhlükəli Kimyəvi maddələr və Pestisidlərə dair Əvvəlcədən Məlumatlandırılmış Razılıq Proseduruna dair Rotterdam Konvensiyası (1998), Bitki Genetik Ehtiyatlarına dair Beynəlxalq Müqavilə (2001) daxildir.

Diqqətəlayiq haldır ki, bu günə qədər qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminə sistemli rol olan qeyd etdiyimiz təşkilatlarla yanaşı FAO / ÜST / ISO tərəfindən qəbul edilmiş qərarların icrası üçün hazırlanmış beynəlxalq strukturlar da daxildir. Bunlara, ilk növbədə, FAO-da 1961-ci ildə yaradılan və həyat və sağlamlığı qorumaq üçün bir proqramın həyata keçirilməsinə səlahiyyət verilmiş Codex Alimentarius Komissiyası (CAQ), ÜST tərəfindən birgə hazırlanan qlobal maraqlara cavab verən optimal qida ticarətinin həyata keçirilməsi daxildir.

Ərzaq təhlükəsizliyi standartlarının formalaşmasının xarakterik xüsusiyyəti milli təşkilatların bu prosesdə fəal iştirakıdır. Onların dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çox vaxt mümkün olmur. Beləliklə, yalnız Avropa Birliyi daxilində dövlət quruluşundakı köklü fərqlər mərkəzi və regional hökumət orqanlarının səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması yolu da daxil olmaqla bir sıra səbəblərə görə ərzaq təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi və təmin edilməsi üsulları çox müxtəlifdir. Əslində üç əsas tənzimləmə növü vardır:

- vahid ərzaq təhlükəsizliyi qaydaları sisteminin formalaşdırılmasına əsaslanan mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə növü (Belçika, Danimarka, Hollandiya);
- milli və regional qaydaların istifadəsini birləşdirən qarışıq (İspaniya, Almaniya);
- yerli səviyyədə təsdiqlənmiş qaydalar da daxil olmaqla mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə növü (Böyük Britaniya, İrlandiya) (Серафимович А.Е., Просеков А.Ю. 2018: с.235-253).

Tamamilə təbiidir ki, birinci və ikinci növlər minimum qaydaların siyahısı ilə xarakterizə olunursa, onda üçüncü qrupa daxil olan dövlətlərdə onların sayı daha əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, müəyyən bir növə aid olmağından asılı olmayaraq, milli qaydalar beynəlxalq təşkilatların digər iştirakçıları tərəfindən qəbul edilir və beynəlxalq hüquqi əhəmiyyət qazanır. Beləliklə, əvvəllər Alman Perakendecilər Cəmiyyəti (Hauptverband des Deutschen Einzelhandels) və Federasiya des Enterprises du Commerce et de la Distribution tərəfindən hazırlanan IFS (International Food Standard), indi AB-nin ticarət şəbəkələrində fəal şəkildə istifadə olunur. Bu standartın məzmunu qida istehsalçıları və tədarükçülərinin vahid qarşılıqlı qiymətləndirmə sistemi yaradaraq, təhlükəsiz məhsulların istehsalı və tədarükündə sənaye və ticarət müəssisələrinə kömək etmək istəyi ilə müəyyən edilir.

Öz növbəsində, ərzaq təhlükəsizliyinin bütün aspektlərində istehsalçılara və satıcılara tələblər qoyan Qlobal Standart Qida (Uniform Food Standard), 1998-ci ildə BRC İngilis pərakəndə konsorsiumu (British Retail Consortium) tərəfindən hazırlanmışdır. İndi bütün istehsalçılar üçün məcburidir, məhsullarını BRC-yə daxil olan ticarət şəbəkələrinə təmin etmək.

Azərbaycan Respublikası da 20 oktyabr 1995-ci ildə FAO-ya üzv qəbul edilmişdir. BMT-nin ixtisaslaşmış agentliyi olan FAO Azərbaycanda milli, regional və qlobal layihələr həyata keçirir. Bu layihələr əsasən kənd təsərrüfatının inkişafı, qida təhlükəsizliyi, potensialın yaradılması, ehtiyatların idarəedilməsi, heyvan və bitki xəstəliklərinə nəzarət, tədarük və digər sahələrdə texniki yardım göstərir.

FAO-nun ölkədəki layihələri Azərbaycan hökumətinin prioritet ehtiyaclar üçün müraciətlərinə cavab olaraq texniki əməkdaşlıq proqramlarına əsaslanır. 2009-cu ildən etibarən Azərbaycan hökuməti və FAO ölkəyə kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində texniki yardım göstərmək üçün bir proqram hazırlayır. Bu məqsədlə, Azərbaycan üçün 2016-2020-ci illər üçün FAO-nun Milli Orta Müddətli Prioritet Çərçivəsi hazırlanmışdır ki, bu da Azərbaycanın prioritetlərinə uyğun olaraq mütəmadi olaraq yenilənir. Sənəddə FAO-nun mövcud milli siyasət və hökumət planları çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafına dair prioritetlərin həyata

keçirilməsində Azərbaycanla müvafiq sahələrdə və müəyyən səviyyədə xidmətlər göstərəcəyi bildirilir. Sənəddə ölkənin vəziyyəti və FAO-nun yaxın 3-4 il ərzində ölkəyə köməyi üçün prioritet tədbirlər qısa bir təhlil verilir.

FAO ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı fəaliyyətin intensivləşdirilməsi məqsədilə 2002-ci ilin dekabrında Milli Müxbir postu yaradıldı. Bu vəzifə 2015-ci ildə Bakıda FAO Tərəfdaşlıq və Koordinasiya Ofisi yaradıldıktan sonra ləğv edildi.

FAO-nun 28-ci Avropa Regional Konfransı (ARC) 19-20 aprel 2012-ci il tarixlərində Bakıda, Avropa Kənd Təsərrüfatı Komissiyasının 37-ci iclası 17-18 aprel, FAO-QHT iclası isə 16 aprel tarixində Bakıda keçiriləcək. Regional iclas baş tutdu

25 may 2015-ci il tarixində Graziano da Silvanın Azərbaycana səfəri zamanı imzalanmış “Azərbaycan Hökuməti ilə FAO arasında Tərəfdaşlıq və Koordinasiya və Texniki Yardım Ofisinin yaradılması haqqında Saziş” və “FAO ilə Azərbaycan arasında Tərəfdaşlıq Proqramı haqqında Azərbaycan Hökuməti ilə FAO arasında Saziş”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 oktyabr 2015-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir (<https://mfa.gov.az/az/content/325/bmt-nin-erzaq-ve-kend-teserrufati-teskilati-fao> BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı).

Qlobal miqyasda qida təhlükəsizliyi probleminin davam etməsi beynəlxalq humanitar hüququn ayrıca bir əvəzi olaraq qida təhlükəsizliyi qanununun formalaşmasına yönəlmiş beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarının inkişafını zəruri edir. Xüsusilə də inanırıq ki, BMT çərçivəsində müasir şəraitdə beynəlxalq qida təhlükəsizliyi probleminə həsr olunmuş digər beynəlxalq hüquqi müqavilələr üçün əsas ola biləcək bu sahədə əməkdaşlığın təşkili barədə bir çərçivə Konvensiyasının hazırlanması lazımdır.

BMT-nin Ərzaq Yardımı Konvensiyasının (1999) müəyyən normalarının məzmununun aydınlaşdırılmasına və tənzimlənməsinə ehtiyac var. Beləliklə, bu cür yardımın göstərilməsi üçün əsasların siyahısını genişləndirmək lazımdır, bunlara, xüsusən də əhalinin ən həssas sosial və etnik qruplarını qorumağa ehtiyac duyulur.

NƏTİCƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

Ərzaq təhlükəsizliyi, insanların hər zaman aktiv və sağlam bir həyat sürmələri ötrü kifayət qədər keyfiyyətə malik qidaya iqtisadi və fiziki cəhətdən çatma imkanları deməkdir. Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən ötrü mühüm addımlar atılır və bu yöndə işlər görülür. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin çox hissəsi ölkə daxilində formalaşır. Aqrar sektor ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ağır yükünü daşıyır. Aqrar sektorda məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemi bir tərəfdən sahələrarası münasibətləri tənzimləməli, digər tərəfdən yeni iqtisadi subyektləri dəstəkləməlidir. Aqrar sektorda qida istehsalı yüksəldikcə bu məsələnin əhəmiyyəti nəinki azalmır, həm də ölkəmizdəki geosiyasi vəziyyət və dünyada artan qida çatışmazlığı səbəbindən artır.

Dissertasiya işindən ümumilikdə əldə edilmiş nəticələri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Azərbaycanda ərzaq bazarının mövcud vəziyyəti hökumət tərəfindən tənzimlənməsi üçün əsasdır. Bu tənzimləmələri tətbiq etməzdən əvvəl hökumət bu sahədəki nəzəri və metodoloji məsələləri və hüquqi prosedurları hazırlamalı, müvafiq tədqiqatçılar və elm adamları ilə ilkin hazırlıqları müzakirə etməli, ictimaiyyəti düzgün başa düşməsinə təmin etməli və cəmiyyətə yeniliklərin daha mədəni və təsirli olmasını aşılmalıdır.

2. Ərzaq bazarının mövcud vəziyyəti elmi və nəzəri tədqiqatlarla birlikdə vaxtında və səmərəli işlənmiş modellər əsasında izlənərək empirik tədqiqatlara məruz qalmalıdır. Bu tədqiqatın nəticələri ərzaq bazarını hər istiqamətdə və hər seqmentdə tənzimləməyə imkan verən konsepsiyaya çevrilməlidir.

3. Ərzaq bazarının tənzimlənməsində prioritet məsələlər kimi iki elementdən ibarət bir məsələyə diqqət yetirilməlidir. Bu məsələnin iki elementindən birincisi, daxili tələbatı ödəmək üçün kifayət qədər miqdarda ərzaq məhsulları və malların istehsalı və saxlanmasıdır. İkincisi, ərzaq istehsalının güclü və davamlı olması və xarici bazarlarda daha yüksək qiymətlərlə satılması üçün əlavə həcmənin daha az

xərclə istehsal olunmasını təmin edən dövlət və hökumət dəstəyini təmin edən tənzimləmə tədbirləri görülməlidir.

4. Ərzaq bazarını mürəkkəb bazar münasibətlərinin dinamik hissəsi kimi inkişaf etdirərkən nəzəri formalar və praktik tədqiqatlar nəzərə alınmalıdır ki, özü bir sistem olsa da, alt sistemlərdən və elementlərdən ibarət olsa da ümumi bazarın bir hissəsidir. Bu elementlərdən hər hansı birindəki bir tarazlığın pozulması, əsasən gündəlik ehtiyaclar üçün istifadə olunan ərzaq tədarükündən xalqın narazılığına səbəb ola bilər. Bu cür çatışmazlıqların qarşısını almağın ən unikal yolu anbarlarda saxlanılan təbii məhsullarla yanaşı konservləşdirilmiş qida məhsulları tədarükünün yaxşılaşdırılması və bütün növ və növlərin istehlak və istehsalının hərtərəfli qiymətləndirilməsi və emal sənayesinin potensialının artırılması yolu ilə bu ehtiyatdan faydalanmaqdır.

Dissertasiya işindən alınmış nəticələrə uyğun olaraq aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Kənd təsərrüfatı sektorunda yerli istehsalın rolunun artırılması, rəqabətə davamlı yerli istehsalın təşkili, ərzaq tədarükünün artırılması ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas amillərdən biri olmalıdır. Tədqiqat prioritetləri kənd təsərrüfatı sektorunun strateji istiqamətlərinin tələblərinə uyğun olaraq rayonlaşdırma prinsipləri, əkinçilik sistemində torpaqların məhsuldarlığını artırmaq üçün elmi proqramların hazırlanması (müntəzəm əkin, fidan, bitki qorunması, gübrələmə, suvarma və s.), habelə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərə alınmaqla aydınlaşdırılmalıdır.

2. Dövlət ərzaq ehtiyatlarının həcmi və çeşidini artırmaq üçün ölkənin mövcud taxıl anbarlarının və soyuducularının potensialından istifadə etmək lazımdır. Ölkəmizdəki idxal və ixrac prosesi ilə əlaqəli ixrac artım sürətinin idxaldan yüksək olması üçün yaxın gələcəkdə idxal-ixrac balansında əsaslı müsbət dəyişikliklərin meydana çıxması üçün əsas meyar seçilməlidir. Aqrar sektorun texniki potensialının tələb olunan səviyyədə bərpası və formalaşdırılması, həmçinin mövcud texnikanın səmərəli istifadəsi ən vacib məsələlərdən biri olmalıdır.

3. Müasir innovativ seçmə metodlarının tətbiqinə uyğun olaraq, aqrobiomüxtəlifliyin ayrı-ayrı bitkilərinin sortlarının, hibridlərinin, formalarının qiymətləndirilməsi və nəticələrin təhlili üçün müasir metodlardan istifadə edilməklə yanaşı, yeni yanaşmalar inkişaf etdirilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın ərzaq balansları. (2020), Statistik məcmuə 132 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı-nın təsdiq edilməsi haqqında Bakı şəhəri, 2 mart 2001-ci il № 640.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, STATİSTİK BÜLLETEN 02/2019 71 səh.
4. Abasov İ. (2013), “Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı”, Bakı, “Şərq-qərb nəşriyyatı” 712 səh.
5. Ataşov B.X. (2015), “Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri”, Bakı, “Elm” 336 səh.
6. Bərxudarov M. (2016), “Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi reallaşdırılan iqtisadi siyasət kontekstində”, “UNEC EKSPERT” səh.40-41.
7. Əhmədov R.K. (2015), “Aqrar sektorun maliyyə təminatının yüksəldilməsində vergi güzəştlərinin rolu”, Azərbaycanın Vergi Jurnalı, №5, səh.149-161.
8. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin illik hesabatı, Bakı, 2020, 20 səh.
9. Qasımlı V. (2014), “İqtisadi modernləşmə. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi”, Bakı, “Elm” 312 səh.
10. Quliyev E.A. (2015), “Aqrar iqtisadiyyat”, Bakı, “Kooperasiya” 320 səh.
11. Quliyev E.A. (2018), “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər”, Bakı, “Kooperasiya” 480 səh.
12. Qurbanzadə A. (2017), “Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri”, Bakı, “Kooperasiya” 192 səh.
13. Məmmədov T.N. (2017), Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının regional xüsusiyyətləri, “Kooperasiya ” elmi-praktiki jurnal № 3 (46) səh.12-17.
14. Nəsibova X.İ. (2013), Aqrar sahədə istehsalın inkişafının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, Avtoreferat, Gəncə, 13 səh.

15. Rəsulova İ., Aqrar sektor milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm amildir“Respublika” qəzeti, 5 noyabr 2016-cı il.

İngilis dilində

1. FAO, MFSR, UNICEF, VPP and WHO. (2017), Position in the field of food security and nutrition in the world. 132 p.

2. John MS., Duncan HB., and Cynthia D. (2012), Food Security in Developing Countries, Staff Paper 39 p.

3. The State of Food Insecurity in the World Meeting the (2015), international hunger targets: taking stock of uneven progress / FAO. Rome, 62 p.

4. The State of Food Security and Nutrition in the World (2019), Safeguarding against economic slowdowns and downturns. Rome, FAO 239 p.

5. The State of Food Security and Nutrition in the World, (2018), Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 202 p.

Türk dilində

1. Gökçe K., Uzmay A. (2015), Gıda güvencesi ve gıda güvenliği: kavramsal çerçeve, gelişmeler ve türkiye Tarım Ekonomisi Dergisi, 21(1): 481 s.

2. Nihan A.H. (2015), AB uzmanlık tezi- Gıda güvenliğinde sürdürülebilir gıda sistemleri, Ankara, 109 s.

Rus dilində

1. Агаев В.Г. (2000), Организационно-экономический механизм обеспечения продовольственной безопасности, М.: МСХА, 178 стр.

2. Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. (2002), Продовольственная безопасность: международные и внутренние аспекты.М.: Экономика, 552 стр.

3. Гусейнова С.Г. (2019), Основные направления модернизации аграрной отрасли в Азербайджане. Journal of international economic affairs, стр.795-808.

4. Ерохин В.Л., Гао Т. (2019), Продовольственная безопасность Китая: современное состояние и стратегические ориентиры // Маркетинг и логистика. №5 (25). стр.12-32.

5. Ильина Е.М. (2003), Продовольственная безопасность: критерии и параметры оценки, стр.3-9.

6. Киселев С.В. (2013), Основные проблемы мировой продовольственной безопасности // М.: РГ-Пресс, 157 стр.

7. Ковалев Е.В. (2012), Потенциал мировой агропродовольственной сферы: плюрализм оценок // Мировая экономика и международные отношения. № 8. стр.3-14.

8. Кравченко А.А., Сергеева О.О. (2014), Политика Китая в области обеспечения продовольственной безопасности: модернизация аграрной сферы // Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право. № 3, стр.57-65.

9. Красюк И.А. (2015), Продовольственная безопасность России в современных условиях // Российский внешнеэкономический вестник. № 5. стр.68-72.

10. Крылатых Э.Н. (2014), Концепции и методологические основы изучения продовольственной безопасности // Никоновские чтения. №19. стр.1-3.

11. Лоза Г.Г., Строкова Т.А. (2014), Продовольственная безопасность как системный компонент национальной безопасности России // Гуманитарный вестник. № 2. 202 стр.

12. Мальцева В.А. (2012), Многоуровневая система прямой поддержки фермерства в США // Вестник УрФУ. Серия экономика и управление. № 5. стр.94-104.

13. Михайлушкин П.В., Баранников А.А. (2013), Условия и основные критерии обеспечения продовольственной безопасности, Научный журнал КубГАУ, №92(08), стр.153-175.

14. Моисеев Е.Г. (2014), Правовые вопросы сотрудничества государств по обеспечению продовольственной безопасности // Аграрное и земельное право. № 10. стр.76-82.
15. Назаренко В.И. (2011), Продовольственная безопасность (в мире и в России). - М: Памятники исторической мысли, 286 стр.
16. Наумова И.В. (2011), Проблемы и перспективы инновационного развития территориальных социально-экономических систем / Под науч. ред. Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, стр.64-67.
17. Николаевич Л.П. (2017), Обеспечение продовольственной безопасности России: внутренние и международные аспекты Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук Москва, 229 стр.
18. Позняковский В.М. (2012), Безопасность продовольственных товаров: (с основами нутрициологии). М., 44 стр.
19. Ревенко Л.С. (2003), Мировой рынок продовольствия в эпоху «генной» революции. М.: Экономика, 304 стр.
20. Ревенко Л.С. (2014), Внешнеэкономические аспекты продовольственной безопасности России // Вестник МГИМО-Университета. № 4. стр.142-147.
21. Ревенко Л.С. (2014), Рыночные аспекты глобальной продовольственной безопасности // Труды Вольного экономического общества России. Том 187. стр.171-176.
22. Ревенко Л.С. (2015), Мировой рынок продовольствия в эпоху «генной» революции. М.: Экономика, 304 стр.
23. Серафимович А.Е., Просеков А.Ю. (2018), Продовольственная безопасность: международно-правовые аспекты и российская правоприменительная практика // Право. Журнал Высшей школы экономики, № 4. стр.235-253.
24. Ткач А. (2015), Продовольственная безопасность и пути решения / А. Ткач // АПК: экономика, управление. №1. стр.28-34.

25. ФАО, МФСР, ЮНИСЕФ, ВПП и ВОЗ. 2017 год. Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире 2017, 132 стр.

26. Шаронов А.Н. (2015), Иерархия эффективности обеспечения продовольственной безопасности территории // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. № 4-2. 241 стр.

İnternet resursları

1. http://iqtisadiislahat.org/columns/kend_teserrufati_azerbaycan_iqtisadiyyat_inin_strateji_sektoru_kimi-14.

2. <http://www.etsim.az/upload/File/documents/02-2017/documents-19-file.pdf>.

3. <http://www.fao.org/news/story/ru/item/1273496/icode/>.

4. http://www.iqtisadiislahat.org/news/azerbaycan_hokumeti_erzaq_tehlukesi_zliyinin_teminatina_xususi_onem_verir-946.

5. <https://atm.gov.az/az/news/34/kend-teserrufati-mehsullari-istehsalinda-6-ay-erzi/> .

6. <https://mgimo.ru/about/news/experts/globalnaya-prodovolstvennaya-bezopasnost-ugrozy-kratkosrochnogo-perioda/>

7. <https://www.ers.usda.gov/publications/pub-details/?pubid=99227>

8. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: ABŞ kənd təsərrüfatı istehsal xərcləri, 2014-2019-cu illər, <i>mln.dollarla</i>	21
Cədvəl 2: Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində istifadə olunan göstəricilər.....	26
Cədvəl 3: Ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə (2014-2019).....	38
Cədvəl 4: 2012-2019-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə.....	53
Cədvəl 5: Əsas növ bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə.....	54
Cədvəl 6: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu, <i>mln. manatla</i>	57

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Milli ərzaq kompleksin qlobal modern konteksti.....	19
Sxem 2: Ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas kriteriyalar.....	32

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2014-2018-ci illərdə dünya üzrə ərzaq təhlükəsizliyi.....	20
Qrafik 2: Çində 1996-2018-ci illərdə ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı, <i>milyon ton</i>	23
Qrafik 3: Çində 2018-ci ildə adambaşına düşən qida məhsullarının istehlakı 1996-cı ilə nisbətən, <i>kq / nəfər / il</i>	24
Qrafik 3: 2006-2019-cu illərdə ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı, %-lə.....	44
Qrafik 4: 2007-2019-cu illərdə kartof istehsalı və özünütəminatmə səviyyəsi.....	45
Qrafik 6: 2012-2019-ci illərdə dənli taxıl məhsulları üzrə ərzaq balansları (min ton).....	50
Qrafik 7: 2012-2019-ci illərdə dənli-paxlalı bitkilər üzrə ərzaq balansları (min ton).....	50
Qrafik 8: 2012-2019-ci illərdə kartof istehsalı üzrə ərzaq balansları, (min ton).....	51
Qrafik 9: 2012-2019-ci illərdə tərəvəz və bostan istehsalı üzrə ərzaq balansları, (min ton).....	51
Qrafik 10: 2012-2019-ci illərdə meyvə və giləmeyvə istehsalı üzrə ərzaq balansları, (min ton).....	52
Qrafik 11: Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi, %-lə.....	55

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: 2019-2023-cü illər Dövlət Proqramında regionlar üzrə həyata keçiriləcək tədbirlərin sayı.....	68
---	----